

ՊՐՈՖ. Վ. ԳԵԼՑԷՐ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԵՏԱՌԻԹԻԽՆ ՀԱՅՐԵՑ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Է՛Յ.

ՊՐՈՓ. Ն. ԳԵԼՑԷՐ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1897.

9(47.925)

Գ-41

15 NOV 2011
19 AUG 2006

ՊՐՈՖ. Հ. ԳԵԼՑԷՐ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՅԵՒԵԼՈՒՆԵԹՈՎՔ ԹԵՐԳՄԱՆԵՒՆ

1. Յանկ 1895էն—1897 Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց:

ԹԵՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԳՐ. Վ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ

ՄԻՒԹ. ՈՒՍԵՒՆ.

Վ Ի Ե Ն Ե Ա

Մ Ի Ւ Թ Ե Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ե Ր Ե Ն

1897.

Ա Ջ Դ

Յաջորդ «Համառօտ Պատմութիւն Հայոց» թարգմութիւն է Եէնայի Համալսարանի Պատմութեան Պրոֆեսոր H. Gelzerի „Armenien“ վերնագրով „Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche“ (3 Տպգր. 1896 Հտր. Բ. էջ 63-92) հրատարակութեան մէջ լոյս տեսած յօդուածին, որ յընդհանուրն՝ ծոխ եւ գեղեցիկ պատմութիւն է Հայոց, նորագոյն հետզօտութեանց համեմատ գրուած: Գործս՝ որ մինչեւ մեր օրերը կը հասնի, իւր համառօտութեանը մէջ ազգին պատմութեան ամբողջական ծրագիրը կը բովանդակէ, եւ հարկաւոր է ամէն ազգայնոյ:

Ժամօթութեանց մէջ աւելցուցած ենք մատենագրական տեղեկութիւններ՝ հետեւելով հեղինակին ոճոյն:

Ի վերջոյ դրած ենք՝

1. Հայոց կոտորածներու առթիւ 1895 էն մինչեւ 1897 Մայիս, եւրոպական լեզուներով լոյս տեսած գրքերու ցանկը: Այս ցանկն աշխատած ենք մանրամասնօրէն դնել, նշանակելով նաեւ գները: Ուր որ մանրամասնութիւն չենք դրած, ըսել է որ մենք գիտքը տեսած չենք, այլ վերնագիրները ուրիշներէն քաղած:

2. Հայոց Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց ցուցակը կազմած ենք արդէն ժամօթ ցուցակներէ, որոնք մեծածախ գրքերու մէջ ըլլալով, ամենուն մատչելի չեն: Նորագոյն հետազօտութիւնները նշանակած ենք ըստ

յարմարութեան, նոյնպէս ոմանց մահուան տարիները՝
քաղելով այլեւայլ գրքերէ: Յանկս կը մտայ առժամա-
նակեայ գործածելի. եւ ոչ վերջնական, որուն համար
հարկ է տակաւին սսլասել ժամանակի:

Կը կարծենք այս յաւելուածներով գործոյս աւելի
այժմեռոյթիւն տուած ըլլալ:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ

Ց Ա Ն Կ

	էջ
1. Պատմութիւն	1
2. Մատենագրութիւն	12
3. Եկեղեցական պատմութիւն Հայոց	37
Ցանկ 1895էն—1897 Հայոց կոտորածներու առ- թիւ լոյս տեսած գրքերու	95
Գալազանագիրք կաթողիկոսացն Հայոց	105
Պատրիարքունք Հայոց	118
Ուղղելիք	127

ՊՐՈՑ. Հ. ԳԵԼՑԷՐ

ՀԱՄԵՌՈՏ ՊԵՏՄՈՒԹԻԻՆ ՎՅՈՑ

[Արժէ-բնիկ: Չամչեան, Պատմ. Հայոց, ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամն Տեառն, 1784. 3 Հոր. 1784—86: Նոյնն անգղ. համառօտ' Avdall J., History of Armenia, Calcutta, 1827, 2 Հոր.: J. Saint-Martin, Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, Paris, 1878—79. 2 Հոր.: Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հյսս. վեճեա. 1822: V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arm. Paris, 1867—69, 2 Հոր.: M. Brosset, Collection d'historiens Arméniens, St. Pétersb. 1874—76, 2 Հոր.: E. Dulaurier, Le Royaume de la Petite-Arm. (Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens.) Paris 1869, Հոր. Ա: Նոյն, Étude sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de la Petite-Arm. „Journal Asiat.“ V. Sér. T. XVII p. 377—, XVIII p. 289—. Brosset, Les ruines d'Ani, St. Pétersb. 1860—61, 2 մաս: Հ. Ղ. Ալիշան, Սիսուան, վեճեա. 1885: Նոյն, Այրարատ 1890: Նոյն, Սիսական 1893:]

1. Պատմ. ընդհանր.: :

Հայաստան՝ Սեւ եւ Կասպից ծովերու, եւ Տաւրոսի ու Կաւկասի մէջտեղը, իւր ամենամեծ տարածութեան ժամանակ՝ 37—49 արեւել. երկայնութեան եւ 37^{1/2}—41^{3/4} հիւս. լայնութեան աստիճանին մէջ էր, այսինքն՝ կը տարածուէր Տաւրոսէն, Միջագետքի վերջին հիւսիսէն եւ քրդական լեռներէն մինչեւ ի Կաւկաս եւ

Արատան, սահման ունենալով կուր գետը, արեւելքէն՝ կասպեան ծովը եւ արեւմուտքէն՝ Փոքր Ասիան: Արեւելեան մասը մինչեւ ցեփրատ կը կոչուէր՝ «Մեծ Հայք», իսկ Եփրատէն դէպ ի արեւմուտք՝ «Փոքր Հայք»: Հայաստան գլխաւորաբար լեռնագաւառ է, եւ ունի դաշտագետիններ: Քաժանիչ լեռնաշղթաներ կ'անջատեն նաեւ մեծ գետերու ակունքն: Հիւսիսային էջքէն դէպ յարեւելք ի ծովն կասպից կը հոսեն կուր (Kyros) եւ Երատն (Արաքս): իսկ հարաւային էջքէն դէպ ի Միջագետքի խորավայրերը՝ Եփրատ եւ Տիգրիս: Հոկայ եւ անտառաշատ լեռինք եւ խորահտուր հովիտք զերար կը փոխանակեն, որոնք ունին բերրի ագարակներ, պաղոյ սքանչելի տեսակներ եւ տեղ տեղ պատուական այգեգործութիւն: Այստեղ ձմեռն խիստ եւ ձիւնաշատ է, իսկ ամառն չոր եւ ջերմ: Տեղացի աշխարհագիրներուն համեմատ՝ Հայաստան աշխարհիս կենդրոնն է:

Հայաստանի հնագոյն պատմութեան վրայ վատահելի տեղեկութիւն ունինք Ասորեստանցիներէն, եւ տեղացի սեպագիրներէն, թէեւ վերջնոցս ընթերցումը տակաւին կը փորձուի: Ասորեստանեայք այս երկիրը կը կոչեն Ուրուրու: Ասոր կը համապատասխանէ Ս. Գրոց Եփր. 19, 37 եւ Ես. 37, 38 եւ կամ Եփր. 19, 37 (Արարատեան թագաւորութիւն) Երեմ. 51, 27: իսկ ժողովրդեան բնիկ անունն է Խաղտիս՝ Խաղտիս գլխաւոր աստուծոյն անուամբ: (Յոյնք կ'աւանդեն ի Պոնտոս եւ ի Հայս բնակող ազգ մը՝ Χάλδοι, Χαλδία եւ սխալմամբ նաեւ Χαλδαῖοι քաղդէացի:) Հայաստանի այս նախնի բնակիչները նորագոյններէն ամէնէն աւելի լեզուաւ կը զանազանին: Այս լեզուն Սուամերականի եւ Խուժաստանի բնիկ լեզուին պէս՝ գաւառալեզու մըն է, որուն կազմութիւնն ուրաւ-

ալտայեան լեզուաց հետ ազգականութիւն կամ
 նմանութիւն կը ցուցընէ: Ի սկզբան Վանայ ծովուն
 արեւելակողմը բնակող — Արարատ (Այրարատ)
 կենդրոնական գաւառն իւր այս կոչմամբն յայ-
 տնապէս անոնց հետքը ցոյց կու տայ — Արարդուք
 կամ Խաղտիք յետոյ դէպ ի հարաւ եւ արեւմուտք
 յառաջացան: Շատ հանձարեղ եւ գործօն իշխա-
 նական ցեղ մ'այստեղ մեծ պետութիւն մը հիմնեց
 եւ յաջողութեամբ իբրեւ ախոյեան կռուեցաւ Ա-
 սորեստանեայց դէմ: Ասոնց մայրաքաղաքն էր
 Վան - Տոսպ այգեքաղաքն իւր անառիկ միջնաբեր-
 դովը: Այնտեղ կանգնուած Խաղտիսի՝ ազգային
 աստուածոյն տաճարը այս աստուածպետական կազ-
 մութիւն ունեցող պետութեան կենդրոնն էր:
 Մենուաս թագաւորն համանուն հրաշակերտ Մե-
 նուասի - Ջրանցքով (այսօրս Շամիրամայ առու
 կոչուած) իւր քաղաքին ջուր կը մատակարարէր:
 Պետութիւնն իւր գաղաթնակէտն հասած էր
 Մենուասայ որդւոյն Արգիտիս Ա. ին ժամանակ,
 որուն դէմ Սաղմանասար Գ. (783—773) վեց ան-
 գամ պատերազմ մղել ստիպուած էր: Անոր տկար
 յաջորդներուն ժամանակ Արարդու իւր գաշնակից
 դրացի եւ աւատական իշխանութեանց հետ՝ յա-
 ռաջակողման Ասիոյ վրայ արդեամբք գերիշխանու-
 թիւն ունէր: Սակայն Թագղաթփաղսարի գահա-
 կալութենէն ի վեր Ասորեստանեայց զօրանալն՝
 քիչ ետքն ոչնչացուց այս առժամանակեայ գեր-
 իշխանութիւնը: Նոյն իսկ 735ին Տոսպ մայրա-
 քաղաքն աւեր եղաւ: Հանդերձ այսու Արարդուի
 տկարացեալ պետութիւնը տակաւին մնաց, միշտ
 Ասորեստանեայց հետ ոխերիմ թշնամութեան
 մէջ: Այս պատճառաւ 681ին Սենեքերիմայ հայ-
 րասպան որդիքն հոն ապաւինեցան: Այնուհետեւ
 այս երկու մեծ պետութեանց յարաբերութիւնները
 հետզհետէ բարեկամութեան փոխուեցան: Մինչեւ
 640՝ Արարդուի թագաւորաց դեսպանները Նինուէ

կ'երթային: Աւերջին անգամ Արեւիտա մարդարէն կը յիշէ այս պետութիւնը. այնուհետեւ պատմութեան մէջէն անհետ կ'ըլլայ: (Հմմտ. C. F. Lehmann, Das vorarmenische Reich von Van. Deutsche Rundschau 1894 95 I. էջ 353—69. Lehmannի եւ Belckի բաղմաթիւ յօդուածները տես Zeitschr. für Ethnologie 1892, էջ 122—, 1893 էջ (61)—. էջ (217)—, էջ (389)—, 1896 էջ (578)—. Zeitschrift für Assyriologie VII էջ 255—, IX էջ 82—, 339— եւայլն:*)

Հնդիկ-գերմանական ցեղերու բուն յառաջնադասութեամբը, որուն սկիզբ ըրաւ Աեմեւրացոց յարձակումը, Չ. դարուն բոլորովին նոր հնդիկ-գերման ժողովուրդ մը Հայաստանը սղողեց: Պարսիկներն ու Յոյներն այս ժողովուրդը Ա.Ք. (արմինա) կ'անուանեն, մինչդեռ ինքն ժողովուրդը այս անունը չի գիտեր: Արմէններն իրենք զիրենք կ'անուանեն Հ-յ+ (յգն. հ-յ բառին), նոյնպէս նաեւ երկիրը Հայք (կամ Հայաստան), եւ իրենց ծագումը առասպելական Հայկ նախահօրէն կը համարին: Վարելի է որ ասոնք Աիլիկիայէն գաղթած ըլլան: Ասոն զի Պ. Եէնսէնի սրամիտ հետազօտութեանց համեմատ՝ շատ հաւանական է՝ որ հիատիտ մէհենագիր կոչուած գրութեանց լե-

* Նոյնը՝ Das Reich der Mannäer: Verhdlgn. d. Berliner Anthropol. Gesell. 1894 Nov. — Никольский М. В. — О двухъ Ассирійскихъ Фрагментахъ князя П. А. Путятина. Дѣйствит. чл. —: «Древности восточныя», Томъ Первый, Выпускъ III. Москва, 1893, ч. 353—453. Նոյնը՝ Клинообразная надпись руса і въ Келаны-Кирланы (Алучалу). На берегу гокчи въ Эриванской губерніи. (Оттискъ изъ Археолог. Изв. и Зап. 1893 г. № 12.) Москва, 1893. 4° 4+VII ч. Նոյնը՝ Клинообразныя надписи ванскихъ царей: Труды Вост. Ком. Т. 1. вып. 3 стр. 397. Նոյնը՝ Древняя страна Урарту (Араратъ) и слѣды ассиро-вавилонской культуры на Кавказѣ: «Землеводѣніе» 1894. 8° 24 ч. Նոյնը՝ Клинообразныя надписи Закавказья: Матеріалы по Археологіи Кавказа. Выпускъ V. Москва, 1896, 4° 131 ч. XXXIII Табл.

զուն նախահայերէնն ըլլայ: (Հմմտ. P. Jensen, Grundlagen für eine Entzifferung der (hatischen oder) cilicischen (?) Inschriften. ZddmG. XLVIII էջ 235 —, 429--: Նոյնը՝ Die kilikischen Inschriften, WZfdKdM. 1896 էջ 1—*:) Ասոր հետ կը համաձայնի եւ այն՝ որ Հերոդոտ (Ա 72, 94. Գ 93. Ե 32) իրենց բնակավայրն արեւմուտք, Փոքր Հայք եւ Եփրատայ ու Տիգրիսի ակունքը կը դնէ, մինչդեռ արեւելք, Երասխայ հովիտը Ալարոդները կը բնակէին, որոնք իրաւամբ Աւրարդուներու հետ նոյն կը համարուին: Յամենայն դէպս նորեկ հնդիկ-գերմանական իշխող ցեղն իւրացընելու ոյժ ունէր, որ յաջորդ դարերու ընթացքին մէջ հին օտարազգի նախաբնակիչներն ամբողջովին իւր հետ ձուլեց: Յառաջ Լազարդ եւ ուրիշները կը կարծէին որ հնդիկ-գերմանական Հայերն անձուկ ազգականութիւն ունին Իրանցւոց հետ, բայց այժմ իբրեւ բոլորովին սխալ՝ թողուած է այս. ինչ որ Հայերն իրանական լեզուէ ունին պատմական ժամանակները փոխ առած են: Ինչ որ ազգային պատմագիրներ՝ Մար Աբաս Աատինա եւ Մովսէս Խորենացի հնագոյն պատմութեան մասին կ'աւանդեն, մեծաւ մասամբ եւ ոչ իսկ պատմական արժէք մ'ունին, այլ գիտնական կարկատանք են: Այսպէս Թորդոմ, Հայկայ հայրը, Ս. Գրոց Եօթանասանից թարգմանութենէն առնուած է. վասն զի Ս. Գրքին ազգերու ցանկին եկեղեցական մեկնութեան համեմատ՝ Հայերն Θοργαμάէն (Թորգամա) կը ծագին: Հայկի յաջորդներու ժամանակ Արմե-

* Նոյնը՝ Zu den zwei Inschriften Sarduris des Ersten: Zft. f. Assyrologie, 1893, S. 375—381. Նոյնը՝ Hittiter, Kiliker und Khatier: Beil. d. Allg. Ztg. 1895 Nr. 291, S. 1—; Nr. 294 S. 4--6. Նոյնը՝ Ist die Sprache der cilicischen (hatischen) Inschriften armenisch? Eine Frage an die Indogermanisten: „Indogerm. Forschungen“ III. S. 255—67.

նակայ եւ Աադմոսի նման կասկածելի կերպարանքներ
 կ'երեւան: Արամ, որուն անուան հետ այնչափ
 զրոյցներ կապուած են, Ասորիներէն առնուած է,
 ինչպէս անունն ինքնին կը վկայէ. այսպէս նաեւ
 Հայք միեւնոյն պարզմտութեամբ իրենց քրիստո-
 նէութեան սկզբան պատմութեան համար՝ ասորա-
 կան աւանդութիւնն իւրացուցած են: Ամէն բանէ
 աւելի Հայաստանի փառքն այն է՝ որ Նոյայ տա-
 պանը Արարատ լեւան վրայ (עֲרֹבֶת־הַכֶּתֶם
 רֶבֶעַת ִלְעֵרִי
 ընդ. 8, 4) նստած է: Արարատ անունը այժմ կու տան Այրարատ կենդրոնական
 գաւառին ամենաբարձր միշտ ձիւնապատ լեւան,
 որուն հին՝ այժմ ալ գործածական՝ անունն է
 Մաւի, զոր Տաճիկք կը կոչեն Արարատ: Արարատ-
 կայից բազմաթիւ անունները ձեւափոխելով եւ
 բռնազբօսիկ ստուգաբանութեամբ ի նպաստ այս
 տեղաւորման (Localisirung) յառաջ կը բերեն:
 Մաւի-Մաւի քաղաքն անոր համար Նախիջեւան,
 այսինքն «առաջին իջեւան», կը կոչուի, վասն զի
 Նոյ առաջին անգամ այստեղ իջեւանեց. Ահի-
 գիւղն իսկապէս ըլլալու է Արի ուռի, այսինքն
 «տնկեց ուռի». Անոյոսն գաւառն է «առ Նոյ
 ոտն», վասն զի Նոյ այստեղ տապանէն ելաւ: Մա-
 ղա-Մաղա քաղաքի անունն է «Մայր անդ», ուր է Նոյի
 կնիք գերեզմանը: Այս ամէն զրոյցներն անյաջող
 եւ շատ ուշ են յօրինուած: Հնագոյն աւանդու-
 թիւնը չի գիտեր՝ թէ Նոյայ տապանը Մասիսի
 վրայ է իջած: Ազգար Փարպեցի (Ե. դար) Այրա-
 րատ գաւառի՝ ոգեւորութեամբ գրած նկարագրու-
 թեան մէջ (գլ. Է. եւ Ը.) չի յիշեր բնաւ՝ որ Այ-
 րարատայ մէջ Նոյայ տապանին լեռը կայ: Նոյնպէս
 Մովսէս Խորենացի ոչ Պատմութեան եւ ոչ Աշ-
 խարհագրութեան մէջ ամենեւին չի յիշատակեր:
 Իսկ Փաւստոս Բիւզանդացի (Գ, 10) կ'աւանդէ՝ որ
 Ս. Յակոբ Մծբնացի տապանին մնացորդները գտած
 ըլլայ ի լեւին «(Ս)արարատայ ի սահմանս այրարատ-

տեան տէրութեանն ի գաւառն Աորդուաց: „Ըստ այսմ
Գ. դարուն Հայերն, ինչպէս նաեւ Ասորիք եւ Բա-
բելացիք, Նոյայ տապանին լեռը ոչ թէ Մասիսի
սահմանները, այլ Աորդուաց աշխարհին մէջ կը
փնտռէին: Առաջինն, որ իրօք Մասիսը Նոյայ տա-
պանի լեռը կը համարի, է Ս. Հերոնիմոս (Comm.
in Jsaïam XI 38 vol. IV 1 p. 467 ed. D. Vallors.)
Այսպէս ուրեմն օտար գիտնականներու կարկա-
տանքն է այս, որ շատ ուշ — յամենայն դէպս ոչ
յառաջ քան զԹ. կամ Ժ. դար — Հայաստան
մուտ գտած է:

Հայաստանի պատմութեան համար ստի-
պուած ենք յունական-հռոմէական աղբիւրներով
շատանալ, վասն զի ազգային պատմութիւնները,
բաց ի Մ. Խորենացւոյ քով պահուած ազգայ-
ին հին երգերու մնացորդներէն, մեծաւ մա-
սամբ արժէք չունին եւ ուշ ժամանակներ հնա-
րուած են:

Հայերն իրենց պատմական բնակավայրերն
հաստատուելէն ետեւ՝ ի սկզբան Մարաց, յետոյ
Պարսից գերիշխանութեան տակ մնացին: Գարեհ
Ա. ի ժամանակ (521էն ի վեր) սատրապներու ընդ-
հանուր ապստամբութեան մասնակցեցան նաեւ
Հայք. բայց հինգ ճակատներու մէջ պարտեցան եւ
այնուհետեւ Ա. քէմէնեանց տակ հանդարտ մնացին:
Քսենոփոնի ժամանակ Հայաստան բաժնուած էր
արեւելեան եւ արեւմտեան սատրապութեան: Յու-
նաց տիրապետութիւնը լսկ անուանական էր, եւ
այս ալ դադրեցաւ, երբ Անտիոքոս Մեծի երկու զօ-
րապետները՝ Արտաքսիաս եւ Չարիադրիս, (Արտա-
շիաս եւ Չարահրատ) անոր հռոմայեցիներէն 190ին
պարտուելէն ետեւ, իրենք զիրենք անկախ թա-
գաւոր հրատարակեցին, առաջինը բուն Հայաս-
տան, երկրորդը Ծովաց աշխարհը (հարաւ - արեւ.):
Սարաբոն, ԺԱ, 531 Գ: Դրացի Իբերացւոց, Մա-
րաց եւ Ասորւոց սահմանագաւառները շուտով

նուաճուեցան եւ կամաց կամաց հայացան: Ամէն
 ժամանակ Հայաստանի քաղաքակրթութիւնը սերտ
 կապ ունէր Իրանի հետ: Իւր աստուածութիւններն
 մեծաւ մասամբ անկէ փոխ առած է: Արքունեաց
 եւ բարձր դասակարգի մէջ կ'իշխէին պարսկական
 սովորութիւններ, սպառազինութիւնը պարսկական
 էր: Պարթեւաց ժամանակ այս հաղորդակցութիւնն
 աւելի անձուկ եղաւ: Նշանաւոր նախարարական
 տոհմերը կը պարծէին իրենց պարթեւական ծագ-
 մամբը: Քաղաքական կազմակերպութեամբ՝ պե-
 տութիւնը զուտ աւատական էր, ինչպէս եւ պար-
 թեւականը: Իշխող բարձր ազնուականութիւնը՝
 նախարարք, եւ ստորին ազնուականութիւնը՝ ա-
 զատանին, եւ հզօր հոգեւորականութիւնը միայն
 նշանակութիւն ունէին. իսկ ժողովուրդը կը կազ-
 մէին իշխող դասակարգերու հլու հպատակ ցեղերն:
 Հայաստան իւր զօրութեան գագաթնակէտն հա-
 սաւ Տիգրան Ա.ի ժամանակ (իբր 90—55), որ
 Արտաքսիասի սերնդէն էր: Տիգրան՝ զԱրտանէս,
 Զարիադրիսի վերջին յաջորդն գահընկէց ըրաւ եւ
 Ծովքը միացրնելով մի պետութիւն հիմնեց.
 դրացի փոքր իշխաններն (Մարք, Ատրպատական,
 Աորդուիք) եղան իւր աւատները: Եւ այսպէս՝ ան-
 դադար Պարթեւները տկարացրնելով, Արքայից
 Արքայ պատուանունն առաւ: Ապա 86ին տիրեց
 Սելեւկեան իշխանութեան Ասորիք մնացեալ մա-
 սին, եւ այսպէս Հայաստան՝ որ Միհրդատայ նոր
 բարգաւաճող պոնտական պետութեան սերտ դաշ-
 նակիցն էր, եղաւ մեծ պետութիւն: Հին Հայոց
 ազգային երգերը զՏիգրան շատ կը փառաւորեն,
 որ օտար ազգերու վրայ հարկ դրաւ, իւր հպա-
 տակներուն ոսկի, արծաթ, ազնիւ քարեր եւ թան-
 կագին զգեստներ կը բաշխէր, եւ հետեւակներն՝
 հեծեալ, եւ պարսաւորները՝ նետաձիգ ըրաւ
 (Մ. Խոր. Ա 24): Մովսէս Խորենացի թիւր գիտ-
 նականութեամբ՝ Աիւրոսի ժամանակակից՝ Քսենո-

փոնի վիպասանութեան մէջ գործող Տիգրանին
 վերագրեց զայն, մինչդեռ երգերը բնականաբար
 Ղուկուղղոսի ժամանակակիցը կը գովաբանէին :
 Դիտելու արժանի է եւ այն, որ Տիգրան հելլենա-
 սիրական քաղականութեան կը հետեւէր, թէեւ
 բուն արեւելեան սճով : Յունական տասուերկու
 քաղաքներու բնակիչները բռնութեամբ իւր նոր
 մայրաքաղաքն Տիգրանակերտ փոխադրեց . — կ'ե-
 րեւայ որ կառավարութիւնը կ'ուզէր մինչեւ այն
 ատեն տիրող քաղաքակրթական արեւելեան աւան-
 դութիւնները խզել նետել : Սակայն Ղուկուղղոսի
 մեծ յաղթութիւնը (69) եւ Պոմպէոսի ձեռնար-
 կութիւններն այս բարձրաթռիչ ծրագիրներուն
 յանկարծական վերջ տուին : 66ի (յաջ. ք. զՔ.)
 խաղաղութեամբ Հայաստան իւր նախնի սահման-
 ներուն մէջ ամփոփուեցաւ : Այս ժամանակէն
 սկսեալ անզօր եւ հովանւոյ տակ ապրող պետու-
 թիւնը կը տատանէր հռոմէական եւ պարթեւական
 գերիշխանութեան մէջ : Այս մեծ պետութիւնները
 փոփոխակի թագաւոր կը դնէին : Բայց իշխաններու
 եւ ազնուականութեան համակրութիւնը բոլորովին
 Պարթեւաց կողմն էր : Այս պատճառաւ հռոմէա-
 կան քաղականութիւնը շատ խոհեմ քայլ մ'ա-
 ռաւ, երբ Ներոն կայսրը՝ չնայելով Վորբուղոսի
 յաղթութեանց, 66ին (յետ Քի.) Պարթեւաց ար-
 քայից արքային եղբայրը՝ Տրդատն, որ Հռոմ
 եկած էր հնազանդութիւն յայտնելու, հանդիսա-
 պէս թագաւոր ճանչցաւ : Ասկէ սկսեալ՝ Արշա-
 կունեաց երկրորդ մէկ ճիւղը իշխեց Հայաստան
 մինչեւ պետութեան անկումը, եւ նոյն պետու-
 թիւնն անձուկ կապով կապեց Պարթեւաց պետու-
 թեան հետ : Տրայիանոսի ժամանակ (114—17)
 Հայաստան թէեւ հռոմէական նահանգ եղաւ,
 բայց առժամանակեայ միայն, եւ որեւէ հետեւու-
 թիւն մը չունեցաւ : Առաւել նշանաւոր եղաւ
 Հայաստանի համար Պարթեւ Արշակունեաց ան-

կումն եւ Սասանեան պետութեան հիմնուիլն ի Պարսս 226ին : Հայ թագաւորներն , իբրեւ ազգական զահագուրկ օրինաւոր ժառանգներուն , մահացու թշնամի էին Պարսից արքայից արքաներուն : Արդէն 238ին Հայոց Խոսրով թագաւորը Պարսից նենգութեամբը սպանուեցաւ : Ասոր յաջորդող խառնակութեան ժամանակ Պարսիկներն յաջողեցան առ ժամանակ մի երկրին տիրել , եւ Հայերուն ատելի մազդեզանց կրօնը բռնի մուծանել , մինչեւ որ 261ին Ողենաթ Պալմիրացւոյն յաղթութեամբն երկիրն իւր ազատութիւնը վերստին ստացաւ : (A. v. Gutschmid, Kleine Schriften, Գ. էջ 402 — :)

Արքայորդին Տրդատ , որ Հռոմէական երկիրն ապաւինած էր , պետութիւնը վերանորոգեց , եւ կառավարեց Հռովմայեցւոց հետ սերտ կապ հաստատելով եւ Պարսից հետ անդադար պատերազմ մղելով : Թագաւորին եւ ժողովրդեան ի քրիստոնէութիւն դարձն յառաջ բերաւ թէ Հռոմայ եւ թէ Հայաստանի շահուց նպաստաւոր Հռոմայեցւոց համակրող քաղաքականութիւն մը , որ վերջացաւ Յուլիանոսի ձախող արշաւանքովն եւ Յովիանոսի 363ի ամօթալի խաղաղութեամբը : Պարսիկք տիրեցին Հայաստանի եւ Արշակ թագաւորն Պարսից ձեռքը գերի ինկաւ : Ալաէնս (Աաղէս) կայսրն տեսաւ այս մեծ սխալը եւ Արշակայ որդին Պապը զահահանեց (367 — 74) : Սակայն արքայական իշխանութիւնն ընկճեցաւ մեծազօր ազնուականութենէն եւ հոգեւորականութենէն : Պետութեան վերջին լաւ շրջանն էր՝ հոգեւորականաց կողմնակից՝ Մանուէլ Մամիկոնեան նախարարին խնամակալութեան ժամանակը (378 — 85) : 387ին Թէոդոս Մեծ չափազանց կարճատես քաղաքականութեամբ պետութիւնը Պարսից հետ բաժնեց . Հռոմայեցւոց ձեռքը մնաց աննշան մաս մը արեւմտեան մասէն՝ Վարին (Թէոդուպոլիս) քաղաքով , մինչդեռ Հայաստանի հինգին չորսը Պարսից անցաւ : Մինչեւ 428

Պարսից գերիշխանութեան ներքեւ կառավարեցին հայ անուանական թագաւորներ. ապա Պարսիկները Մարզպաններ (կուսակալներ) դրին, որոնք յաճախ հայ էին, եւ ընդհանրապէս Պարսիկները երկիրն արտաքոյ կարգի զգուշաւորութեամբ կը կառավարէին: Շատ ապստամբութիւններ եղան ի նպաստ Բիւզանդացւոց, բայց առանց հետեւութեան մնացին. հազիւ երբ Մաւրիկիոս կայսրը 591ին Խոսրով Պարվէզն իւր գահին վրայ հաստատեց, վերջինս գրեթէ ամբողջ Հայաստանը խաղաղութեան դաշամբ Հռոմայեցւոց տուաւ: Հերակղ կայսեր յաղթութեամբը՝ Հայաստան 629ին դարձեալ Հռոմայեցւոց հովանաւորութեան տակ մտաւ, բայց ասոր շուտով յաջորդեց արաբականը: Խալիֆայից տիրապետութեան առաջին դարը՝ թէեւ աւերիչ արշաւանքներ անպակաս էին, ազգային եւ գրական բարգաւաճման դարագլուխ եղաւ. բայց Աբբասեանց ժամանակ արաբացի կուսակալներու՝ սասիկաններու ձեռքն սաստիկ ծանրացաւ երկրին վրայ: Սակայն հանձարեղն Աշոտ Ա. Բագրատունի, որ Հայոց հին նախարարական մէկ տնէն էր, բայց կեղծեօք կը պարծէր իբր թէ աքսորեալ հրէական իշխանական ցեղէ մ'ըլլայ, յաջողեցաւ 855ին Իշխանաց իշխան ըլլալու եւ 885ին Խալիֆայէն արքունի թագ ընդունելու: Նորահաստատ թագաւորութիւնն իւր մէջ ունէր ոչ միայն Հայաստանը, այլ նաեւ Աղուանք ու Արաստան անոր գերիշխանութեան ներքեւ էին: 913էն սկսեալ պետութիւնն այլ եւս հարկատու չէր, բայց ասոր տեղ երկիրը մանր մանր թագաւորութեանց բաժնուեցաւ, որոնցմէ նշանաւորագոյնն էր Ասսպուրականի Արծրունեաց թագաւորութիւնը: Սելջուկեանց յարձակումներէն վախնալով՝ Արծրունեաց վերջին թագաւորն Սենեքերիմ 1021ին, եւ Գագիկ Բագրատունի 1045ին իրենց տէրութիւնները յանձնեցին Բիւզանդացւոց: Սա-

կայն ասոնք ալ ոյժ չունէին սարսափելի վտանգին դիմադրելու: Սելջուկեան հրոսակներու յարատեւ ահռելի աւերմունքները Հայոց քաղաքական եւ քաղաքակրթական կեանքին մահու հարուած տուին իրենց հայրենիքին մէջ:

Այս ասպատակութեանց ժամանակ բազմաթիւ Հայեր Տաւրոս եւ Արլիկիա քաշուեցան: 1080ին Ռուբէն, որ հաւանականաբար Բագրատունի էր, փոքրիկ իշխանութիւն մը հիմնեց եւ նոր (Ռուբենեան) Հարստութեան հիմնադիրն եղաւ: Իւր քաջարի յաջորդները հետզհետէ ամբողջ Արլիկիան ու աճեցին: Ասոնք Բիւզանդեանց հետ մեծաւ մասամբ շատ վատ յարաբերութեան մէջ էին, որով աւելի յարեցան Խաչակիրներու պետութեանց, ինչպէս որ Արլիկիոյ այս հայկական իշխանութիւնը ներքին կազմակերպութեամբ կէս գաղղիական աւատական պետութիւն էր: Լեւոն Բ. 1198ին թագաւոր պսակուեցաւ: Ռուբենեանց յաջորդեցին 1342ին Աիպրոսի Լուսինեանք: Այս պետութիւնն յենլով Մոնղոլներու եւ Արեւմուտքի՝ կը ջանար Եգիպտոսի Մամելուկներու յարձակմանց դիմադրել: Բայց Լեւոն Զ. 1375ին ստիպուեցաւ իւր վերջին ամրոցը անոնց յանձնել, եւ 1391ին ի Պարիս վախճանեցաւ: Այնուհետեւ Հայք երբեք անկախ պետութիւն մը չկանգնեցին:

2. Մարտնագրութիւն:

Հայոց մատենագրութիւնը զուտ քրիստոնէական է: Միայն Մ. Խորենացւոյ քով հեթանոսութեան ժամանակի հեղինակներէն քաղուածներ եւ հին ժողովրդական երգերու մնացորդներ կը գտնուին: Եւ որովհետեւ ուսումնական կրթութիւնը, ինչպէս միջին դարու ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց, նոյնպէս ալ Հայոց քով, գրեթէ առանց բացառութեան եկեղեցականաց սեպհականութիւն էր, այս պատճառաւ Հայոց գրականութիւնը

քիչ բացառութեամբ՝ աստուածաբանական է. եւ նոյն իսկ Հայոց բաւական բազմաթիւ պատմագրութիւններն յայտնապէս իրենց եկեղեցական հեղինակը մատնացոյց կ'ընեն: Մեր նպատակէն դուրս է՝ այստեղ հայ մատենագրութեան ամբողջական տեսութիւնն ընել. առ այս մտադիր կ'ընենք հետեւեալ հրատարակութեանց.

P. Sukias Somal, Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia 1829. — Նոյն՝ Quadro delle opere di vari autori anticamente tradotti in Armeno, Venezia, 1825. — C. F. Neumann, Versuch einer Geschichte der armenischen Litteratur, Leipzig 1836, որ վերոյիշեալ երկու գրքերուն գերմաներէն նոր խմբագրութիւնն է ճոխագոյն յաւելուածներով: — R. Patcanian, Catalogue de la littérature arménienne depuis le commencement du IV siècle jusque vers le milieu du XVII. „Mélanges asiatiques“ T. IV, livr. 1, St. Pétersbourg, 1860. — F. Nève, L'Arménie chrétienne et sa littérature, Loewen—Paris—Berlin, 1886. — Հ. Գարեգին, Հայկական մատենագիտութիւն (1565—1883) վէնետ. 1883. — Նոյն, Մատենագարան հայկական թարգմանութեան նախնեաց վէնետ. 1889: — Նոյն, Հայկական հին դպրութեան Պատմութիւն Գ—ԺԳ դար, վէնետ. 1863: — E. Dulaurier. Recherches sur la chronologie Arménienne, Paris, 1859. — Catalogue des livres de l'imprimerie Arménienne de S. Lazare, Venise, 1894.*

* Այստեղ յիշուած հեղինակներն հայ մատենագրութեան պատմութիւնն իրարմէ քաղած են, այնպէս որ դարուս սկիզբներն՝ առանց քննադատութեան ընդունուած կարծիքներ տակաւին կը շարունակուին աւանդուիլ: Անոր համար հայ մատենագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ ժ դար աւանդուածները

Այստեղ կը յիշատակենք անտուածաբանա-
կան եւ պատմական նշանաւորագոյն հեղինակներն,
որոնց գործերը տպագրութեամբ ծանօթացած են:

Հայ մատենագրութեան սկիզբն եղաւ հայ
այբուբենից գիւտովն: Գ. Գարուն Հայերն կամ
ասորերէն կամ յունարէն եւ կամ պարսկերէն կը
գրէին: Անոր համար այս ժամանակէն համարուած
մատենագրութիւններն ըստ մասին թարգմանու-
թիւն եւ ըստ մասին կեղծ են: Ս. Գրիգորի Աու-
սաւորչի Յաճախապատումն (Վենետ. 1838, Աա-
ղարշապատ 1896 հրատրկ. Տէր-Միքէլեանի. գերմ.
թրգմն. J. M. Schmid, Regensburg 1872) աւելի
ուշ ժամանակի գործ է: Ար կարծուի որ ասոր
ժամանակակիցն Ջենոբ Գլակ ասորի եպիսկոպոսն՝
որ յետոյ Տարօնոյ Ս. Աարապետի վանքին Վանա-
հայրն եղաւ, իւր վիճակին ի քրիստոնէութիւն
գարծին պատմութիւնը գրած ըլլայ՝ ասորերէն լե-
զուաւ: Ասոր միայն հայ թարգմանութիւնը կայ
այժմ՝ Պատմ. Տարօնոյ, (Վենետ. 1832, գաղղ.
Langlois, Collection I) եւ շարունակութիւնը ի
Յովհաննէ եպիսկոպոսէ Մամիկոնեան, որ կը կար-

միայն իբրեւ անժամանակեայ կարծիքներ նկատելու
է: Փաւստոսի, Ագաթանգեղոսի, Եղիշէի, Խորենացոյ
նկատմամբ վերջին քննութիւնները տարբեր եզրակա-
ցութեանց կը յանգին: Թէեւ հեղինակին ծանօթ է այս
քննութեանց մէկ մասը եւ ընդունած է անոնց եզրա-
կացութիւնը, սակայն ինչ ինչ մնացած է անծանօթ
որով եւ հին աւանդութիւնը կը կրկնէ, ինչպէս Փաւս-
տոսի նկատմամբ աւանդածն՝ որ յոյն ըլլայ եւ Գ. դա-
րուն, որ յայտնապէս Ե դարու հայ հեղինակ է (տ. Մալ-
խասեան, Փաւստոս Բիւզանդ, Վիեննա 1896). նոյն-
պէս Փիլոնի գործերը ոսկեդարու թարգմանութիւն կը
դնէ՝ վերոյիշեալ հեղինակներու հետեւելով: Ինչպէս եւ
առ հասարակ մատենագրութեան վրայ խօսող այս քա-
ժինը՝ զուտ հետեւողութիւն է: Ար յուսանք որ օր մ՝ու-
նենանք հիմնական քննութեամբ եւ խորին հմտութեամբ
զրուած պատմութիւն մը հայ մատենագրութեան:

ծուի թէ է դարուն ապրած ըլլայ: Երկու գործերն ալ պատմաբանօրէն արժէք չունեցող վիպագրութիւններ են, Ը կամ Թ դարէն, ինչպէս ցոյց տուաւ Գր. Խալաթեանց, Ջենսք Գլակ, Վիեննա, 1893:

Ադաթանգեղոսի՝ Հայոց Տրդատ թագաւորին քարտուղարին անուամբ կայ Պատմութիւն մ'այս թագաւորին եւ քրիստոնէութեան ի Հայս մուծուելուն: Ասոր հայերէնը եւ յունարէն թարգմանութիւնը կայ: Հայերէնն հրատարակեցաւ Վենետ. 1862, Տփղիս 1882, գաղղ. (անկատար) առ Langl. Coll. I., իտալերէն Վենետ. 1843: Յունարէնը հրատարակեց Stilling ի գիրս Acta Sanct. 30 Սեպտ. Հար. Ը. էջ 320—, եւ աւելի լաւագոյն Lagarde, Agathangelos, Anz. Gött. Gel. hist. phil. Cl. 35, 1889, էջ 1—: Ադաթանգեղոս՝ այսօրուան վիճակին մէջ, 456էն ետքը այլեւայլ զատ զատ գործերէ (Վարք Ս. Գրիգորի, Վկայաբանութիւն Ս. Գրիգորի եւ Սրբոց Հռիփսիմեանց, Տեսիլ Ս. Գրիգորի) խմբագրուած է (Gutschmid, Kl. Schriften, III. էջ 394—.): Պատմական հաւատալիութիւն կրնայ ունենալ այն մասն՝ որ կը խօսի Ս. Գրիգորի վարուց վրայ, որ է բուն Հայոց ի քրիստոնէութիւն դարձին պատմութիւնը (Gutschmid, անդ էջ 420): Արեւի է որ այս մասն սկզբնաբար յունարէն կամ (ըստ Ագաթարգի) ասորերէն գրուած ըլլայ:

Հատ մեծ արժէք ունի Փաւստոս Բիւզանդացւոյ Պատմութիւնը, որ 317—90 տարիներու Հայոց պատմութիւնը՝ սոյն տարիներէն քիչ մը ետքը յունարէն գրած է: Ասոր նշխարները կը գտնուին Պրոկոպիոսի քով (de bell. Pers. I, 5), իսկ ամբողջական գործը կայ միայն հայերէն թարգմանութեամբ (Վենետ. 1832, Պետերբ. 1889, գաղղ. Langlois I, 1883, գերմ. Lauer, Köln 1879): Փ. Բիւզանդացի թէեւ եկեղեցական նուիրապե-

տու թեան ջերմ կուսակիցներէն է, սակայն Գ դարու պատմութեան համար ամենակարեւոր աղբիւր է (H. Gelzer. Die Anfänge der armenischen Kirche. Ber. d. Sächs. Gesell. d. Wiss. hist. phil. Cl. 1895, էջ 109—.)

Հայոց ազգային մատենագրութեան ստեղծիչն են Սահակ Ա թղիս. († 439) եւ անոր բարեկամն ու ընկերն Մեսրոպ: Մեսրոպայ այբուբենքն գտնելովը Հայերը կարող եղան մատենագրութիւն ունեցող ազգերու կարգը մտնել: Մինչեւ այն ժամանակ Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութիւն մը չկար. եւ ստիպուած էին Ս. Գրոց ընթերցուածներն՝ ինչպէս նաեւ աղօթքները եկեղեցեաց մէջ ասորերէն լեզուաւ կատարել, զոր ժողովուրդը չէր հասկընար, եւ ըստ մասին նաեւ յունարէն լեզուաւ: Մեսրոպայ՝ Հայոց սեպհական այբուբենք մը հնարելու խորհուրդը Սահակ Ա թղիս. եւ Արամշապուհ թագաւորն (395—416) համակրութեամբ ընդունեցան: Սահակայ հրամանաւ Մեսրոպ ասորական Միջագետք գնաց: Գանիէլ ասորի եպիսկոպոսին ընկերութեամբն ըրած առաջին փորձերն ապարդիւն մնացին. ընդ հակառակն Հռոմիանոս (Ռուփինոս) յոյն միանձնականին եւ գեղազրին օգնութեամբը կարելի եղաւ այբուբենքն հնարել, գլխաւորաբար յոյն այբուբենից հիման վրայ (H. Hübschmann, Ueber Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen, ZddMG. 1876, էջ 53—. V. Gardhausen, Ueber den griechischen Ursprung der armenischen Schrift, անդ էջ 74—:)

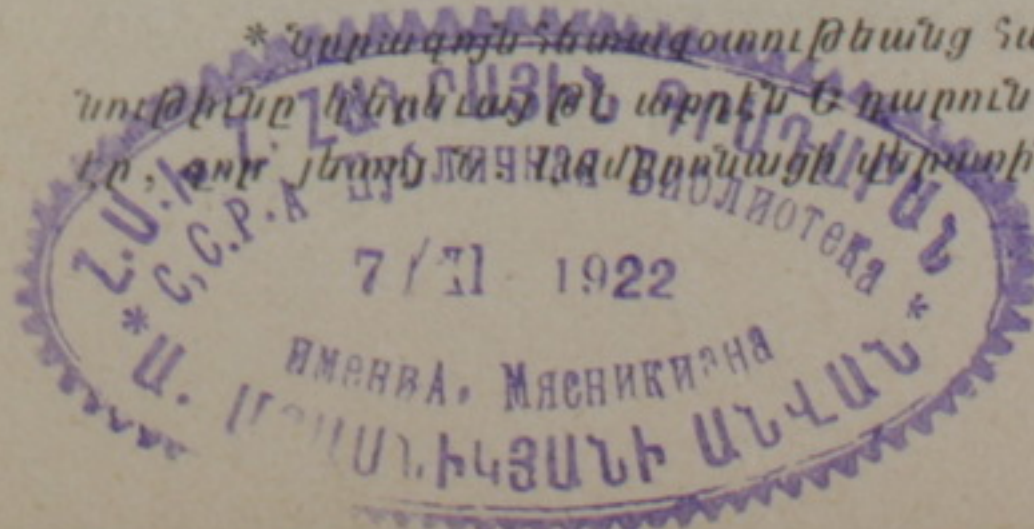
Մինչդեռ Մեսրոպ երկու գրացի ազգերուն՝ Վրաց եւ Աղուանից համար ալ, որոնք Հայոց քաղաքակրթութենէն կախում ունէին, այբուբենք հնարեց, որով նաեւ այս երկու լեզուներու գրականութիւն տուաւ, Սահակ Ա. Գրոց թարգմանութեան սկիզբ ըրաւ: Առջեւն ունէր միայն ասորի բնագիրը: Ասան զի Պարսից պետութիւնը՝ որպէս

զի Հայերն Հռոմէական պետութեան եւ յունական
 քաղաքակրթութեան հետ ամենեւին մտաւորա-
 կան կապ մը չունենան, Հայաստանի իւր մասին
 մէջ յունարէն գրքերն այրել տուաւ եւ յունարէն
 լեզուաւ դասաւանդութիւնն արգելեց: Սահակ եւ
 Մեսրոպ տեսնելով որ ասով իրենց խորհուրդն
 իրագործել պիտի չկարենան, որոշեցին յունական
 մասն երթալ: Ի Բիւզանդիոն առաքուած պատ-
 գամաւորութիւն մը, որուն գլուխն էր Մեսրոպ,
 սպասուած արդիւնքն ունեցաւ: Հայաստանի յու-
 նական մասին կառավար Անատոլիոսին հրաման
 եկաւ՝ որ հայ քահանայից օգնէ անոնց այս ձեռն-
 արկութեան մէջ: Անմիջապէս խմբուեցան բազմա-
 թիւ աշակերտներ եւ հիմնարկեցին Թարգմանչայ
 դպրոց մը, որ քիչ ժամանակէն վերջին աստիճանի
 զարգացաւ: Եւ սրովհետեւ Մեսրոպ յունարէնի
 մէջ այնչափ զօրաւոր չէր, թարգմանութեան գործն
 սկսաւ կազալ: Այս պատճառաւ իւր աշակերտներէն
 քաջագոյնները Ա. Պոլիս ղրկեց, որպէս զի այնտեղ
 երկար մնալով յունարէնը հիմնապէս ուսանին:
 Ասոնք յետոյ վերագարծին՝ Ս. Գրոց, բազմաթիւ
 Ս. Հարց յունարէն բնագիրները եւ Նիկիոյ եւ Ե-
 փեսոսի ժողովոց կանոնները հայրենիք տարին:
 Ասորի բնագրէ եղած թարգմանութիւններն
 հիմնապէս վերաքննուեցան, եւ հապիւ 432ին
 Ս. Գրոց թարգմանութիւնն աւարտեցաւ, որ եւ
 այնուհետեւ պաշտօնական թարգմանութիւն նկա-
 տուեցաւ: Ս. Գիրքն անթիւ օրինակներ բազմա-
 ցուեցաւ, եւ յետոյ երբ Արեւմուտքի հետ Հայերն
 աւելի անձուկ յարաբերութիւն ունեցան, լատին
 Ս. Գրքէն (Vulgata) կտորներ ներմուծուեցան:
 Այսպիսի ներմուծեալ բնագիր մը, եւ այն՝ մի
 միակն, առջեւն ունէր Ռսկան եպիսկոպոսն, որ
 1666ին յԱմստերդամ Ս. Գրոց առաջին հրատա-
 րակութիւնն ըրաւ, նոյնն առանց փոփոխութեան
 տպագրուեցաւ 1705ին ի Ա. Պոլիս, եւ 1733ին

Միտի՞նք որ նոյնը շատ քիչ բարեփոխութեամբ
 ապագանցի ի Անտիոքի, Սիւան, որ եւ ոչ իսկ
 Տայեթնը հիմնապէս դիտելք, իւր բնագոյնն նկար-
 ճածութիւններն բարձրացուց կամայական կարծե-
 ցեալ բարեփոխութիւններով եւ լատին բնագոյնն
 յանկուածներով, եւ նաեւ անկրօնց երկը դիտք,
 որոնք իւր բնագոյնն մէջ չկային, այն է Յեան-
 Սիրայք, Ռ. Եղբ եւ Թուղթ Երեմեայ, որոնք ինք
 լատիններէն թարգմանեց: — Հայեւ 1805ին Ան-
 տիոքի Միտի՞նք արեւանց ձեռք Ս. Գրոց քննադա-
 տական հրատարակութիւն ժ'եղաւ, համեմատու-
 թեամբ ինք ձեռագրաց, որոնց մէջէն հնագոյնն ու
 լատագոյնը՝ որ 1310ին գրուած էր, իբրեւ հինն առ-
 նուեցաւ, եւ ընթերցուածոց տարբերութիւնները
 ինամով բնագոյնն տակ նշանակուեցան: Հրատա-
 րակիչն Լ. Զովհ. Չօհրայ, ընդարձակ յաւաշա-
 բանին մէջ մանրամասն համար կու տայ գործածած
 ձեռագրիներուն եւ իւր հրատարակութեանը միայ,
 եւ կը հաստատէ՝ որ հին կտակարանի հայ թարգմա-
 նութիւնն որոգիւնեայ Աւրիշեանին համեմատ պէտք
 է որ եղած ըլլայ, վասն զի հայ բնագոյնն մէջ կան
 բարձրագոյն որոգիւնեան աստղանիշեր, թէեւ ընդ-
 օրինակները դայն շատ անգամ սխալ տեղեր նշա-
 նակած են: Չեռագրաց համեմատ՝ Ս. Գրոց կարգն
 այս է. «Հին կտակարան» Ծնունդք, Յեան, Գա-
 տաւորք, Հումթ, 4 Թագաւորք, 2 Մնացորդք,
 2 Եղբ, Նեւեթ, Եսթեր, Յուդիթ, Տովթիթ,
 3 Մակարայեցիք, Սաղմոսք, Առակք, Ժողովոյ,
 Երգ երգոց, Իմաստութիւն, Յոբ, Եսայի, Ովսէէ,
 Ամսխ, Միքիա, Յովէլ, Աբդիաս, Յովեան, Նաւում,
 Աճբակում, Սոփանիա, Անդէ, Զաքարիա, Մաղա-
 քիա, Երեմիա, Թուղթ Բարուքայ, Ողբք, Գա-
 նիէլ, Եղեկիէլ: Միտ դնելու է որ այս կարգը
 Սիւն Աթղիսին 768ին Պարտաւայ (Berdaa) Ժո-
 ղովոյն մէջ սահմանած կարգաւորութեան քիչ մը
 կը տարբերի: Ասիկայ 22րդ կանոնին մէջ կը սահ-

ճանէ (Պատմ. ժողովոց, Վաղարշապատ, 1874, էջ 99). «Սուրբ Գիւրջ համարեցին ի Հին Օրինաց սոքա՝ Ծննդոց, Ելից, Ղեւտացւոց, Թուոց, Բ. Օրինաց, Յետուայ, Գատաւորաց, Հռութայ, Գ Թագաւորաց, Երկու գիւրջ Մնացորդաց, Երկու գիւրջ Եզրայ, Տոբիթայ, Յուգիթայ, Եսթերայ, Մակաբայեցւոց, շորս Գիւրջ Սողոմոնի, Յոբայ, Սաղմոսք Գաւթի, գիւրջ ԺԲ Մարգարէից, Եսայեայ, Երեմիայ (ընդ որ իմանի եւ Բարուքայն), Եզեկիէլի եւ Գանիէլի եւ Իմաստութիւն Սիրաքայ:» — Նոր կտակարանի կարգն է՝ Գործք Առաքելոց, Թուղթ Յակովբու, 2 Թուղթք Պետրոսի, 3 Թուղթք Յովհաննու, Թուղթ Յուդայի, եւ 14 Թուղթք Պաւղոսի, որոնցմէ Թուղթն առ Եբրայեցիս յառաջ է քան զԹուղթն առ Տիմոթէոս, եւ ի վերջոյ Յայտնութիւն: Այս գրքերու սկիզբը կայ Նախադրութիւն մը եւ գրքին Գլխակարգութիւնը, որոնք ի սկզբանէ գրքերու հետ յունարէնէ թարգմանուած են, թէեւ ասոնց յոյն բնագիրն այսօրս կորսուած է: Սակայն նախադրութիւն եւ գլխակարգութիւն կայ նաեւ Յայտնութեան սկիզբը, որուն թարգմանութիւնը, ինչպէս հրատարակիչը կ'ապահովըրնէ, Ը դարէն յառաջ չի կրնար եղած ըլլալ (տես Նախաբանութիւն էջ 20*), որ եւ հաւանա-կանագոյնս ի սկզբան կանոնական գրոց մէջ չէր, վասն զի անկէ եկեղեցական պաշտամանց մէջ ընթերցուածներ առնուած չեն: Նոյն բանն է Սիրաքայ գրքին նկատմամբ, որ նաեւ նախադրութիւն եւ գլխակարգութիւն չունի, անոր համար հրատարակիչն զայս ուրիշ քանի մ'անվաւերականներու հետ իբրեւ Յաւելուած Գ. Հատորին վերջը դրած է, թէեւ անկատար: Հազիւ վերջերս գտնուեցաւ

* Նորագոյն հետազոտութեանց համեմատ՝ Յայտնութիւնը կրնայ թիւ արդէն Ե դարուն թարգմանուած էր, զոր յետոյ լատինացիներու փոփոխին թարգմանեց:

Սիրաքայ հին թարգմանութիւնը, զոր արդէն Մովս. Խորենացի Պիտոյից գրոց մէջ 1, 2 ի վկայութիւն կը կոչէ, եւ 1833ին ի Վենետիկ դատ տպագրեցաւ: Ասոր յաջորդող Սիրաքայ Բանքն* ուրիշ կողմանէ ծանօթ չէ: Բայ ասկէ այս Յաւելուածին մէջ կան՝ 1. Գ. Գիրք Եղբայ, որ սովորաբար Գ. գիրք կը կոչուի, բայց մինչեւ ցայսօր ծանօթ բնագիրներէն շատ կը տարբերի. 2. Աղօթք Մանասէի. 3. Անվաւերական Գ. թուղթ Պաւղոսի առ Աորընթացիս (որուն լատին թարգմանութիւնն ալ այժմ գտնուած է եւ հրատարակուած՝ A. Carrière et S. Berger, Paris, 1891, A. Harnack, „Theol. Lit.-Ztg.“ 1892, էջ 7 — :) Չեռագիր Աստուածաշունչերու մէջ այս թուղթն երբեմն Բ. Աորնթացոց թղթոյն կը յաջորդէ եւ երբեմն Պաւղոսի 14 թղթերէն ետքը կը գրուի: Ասիկայ առաջին անգամ հրատարակեց D. Wilkins 1715ին յԱմստերդամ, յետոյ Whistons իրենց Մ. Խորենացոց հրատարակութեան մէջ, Լոնդոն 1736 էջ 367 — , նոյնպէս Աստուածաշունչի Չօհրապեան հրատարակութեան մէջ: Նաեւ W. F. Rinckի գերմաներէն թարգմանութիւնը՝ օգնութեամբ Հ. Յարութիւն Աւգերեանի, տպուած Հայդելբերգ 1823ին, արժէք ունի: Ի վերջոյ P. Vetter, Der apokryphe dritte Korintherbrief (Վիեննա, Մխիթարեան տպ. 1894) հրատարակութիւնը, որ մատենագիտական եւ պատմական ամենակատարեալ ներածութիւն մ'ունի. 4. Հանգիստ Յովհաննու Աւետարանչի, ուր կ'աւանդուին իւր վերջին խօսքերն եւ մահը: Չեռագրաց մէջ այս գիրքը սովորաբար Յայանութեան կից կը գտնուի. ասիկայ մեծապէս յարգի կը համարուէր, շատ գիտնականներ ի վկայութիւն կը կոչէին, Ն. Լամբրոնացի ասոր մեկնութիւնը դրած է, եւ Եկեղեցոց մէջ ընթերցուածոց կարգն առ-

* Թուղթն Երեմիայ:

նուած էր* : 5. (Համառօտ) աղօթք Եւթաղեայ, որ ամէն ձեռագրաց մէջ կաթողիկեայ թղթերէն ետքը կը գտնուի, եւ յառաջագոյն Պենտեկոստէի նախորդ օրը, յետոյ Պենտեկոստէի օրը պատարագի մէջ կը կարդացուէր : Մխիթար Այրիվանեցի յառաջ կը բերէ Ս. Գրոց կարգաւորութիւն մը՝ որ շատ նորանշան մասեր ունի եւ որ Յովհ. Սարկաւազ Վ.ին (ԺԱ դար) կը վերագրուի (M. Brosset, Histoire chronologique par Mkhithar d'Aïrivank (XIII S.), Mémoires de l'Académie de St. Pétersb. VII. sér. T. XIII N. 5, p. 23—**.)

Աորեան վատահելի վկայութեան համեմատ՝ թարգմանիչք բաց ի Ս. Գրքէն, գլխաւորաբար Ս. Հարց գործերն եւ Ս. Գրոց մեկնութիւնները հայերէնի թարգմանեցին, եւ այս՝ հայ գրականութեան հոգեւոր-եկեղեցական նկարագիր մը տուաւ առաջին վայրկենէն իսկ : Հայք Ե. դարը կ'անուանեն Բարձրանշոյ Գր (Եւս. Քրոն. հրատարակ. Հ. Մ. Աւգեր, Ա. Յռջբն. էջ 7) : Ար զանազանեն նաեւ առաջին թարգմանչաց ոսկեդար՝ իբր 442ին, եւ կրտսեր թարգմանչաց դար՝ 466ին : Այս ժամանակամիջոցներու մեծ մասը անստոյգ կարծիք է. եւ վերաքննութեանց կարօտ :

Ամենահին թարգմանութիւններէն են Պատարագամատոյց. (Մաշտոց, Վենետ. 1831) կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից, (Վենետ. 1777.) Եւսեբեայ Եկեղեցական պատմութիւնը (հրարկ. Հ. Ա. Ճարեան Վենետ. 1877) եւ Վարք Ս. Անտոնի յօրինեալ ի Ս. Աթանասայ*** :

* *Stu C atergian P. J. Ecclesiae Ephaesinae de obitu Joannis Apostoli narratio. Viennae, 1877.*

** Zahn Th. Ueber einige armenische Verzeichnisse kanonischer und apokrypher Bücher: Forschungen, V. Th. 1893, S. 109—157.

*** Շատ աղքատ ցուցակ մը՝ ամենահին թարգմանութեանց : Մինչդեռ բուն Ե դարու թարգմանու-

Այն թարգմանութիւններէն, որոնց յոյն բնագիրը կորսուած է, առաջին սակեգարուն կը համարուին հետեւեալները. 1. Փիլոնի երկու գիրք Յաղագս նախախնամութեան (P. Wendland, Philos Schrift über die Vorsehung, Berlin 1892), եւ մէկ գիրք Յաղագս կենդանեաց, թէ արդեօք բանաւորութիւն ունին (հայ-լատիներէն հրատրկ. Հ. Մ. Աւգերեան, Վենետ, 1822): Գարձեալ՝ չորս գիրք Մեկնութեան Ծննդոց այլեւայլ տեղեաց, երկու գիրք Մեկնութեան Ելից, ճառ ի Սամիսոն, ի Յովնան, եւ յերիս Մանկունս կամ ի Հրեշտակս, որ երեւեցան Աբրահամու (հայ-լատիներէն հրատրկ. Հ. Մ. Աւգերեան, Վենետ. 1827): Փիլոնի ուրիշ այլեւայլ գործերն, որոնց յոյն բնագիրը կայ (Յաղագս Հեսեանց, Աենաց եւ վարուց իմաստնոց եւն 1892ին) հայերէն հրատարակուեցան ի Վենետիկ:

2. Եւսեբեայ Քրոնիկոնը, որուն առաջին մասը՝ միայն հայերէն կը գտնուի: Հ. Մ. Աւգերեան առաջին գրոց եւ ժամանակագրութեան տպագրութիւնը հայ-լատիներէն տպագրելու պատրաստած էր արդէն 1795ին, սակայն տպագրութիւնն ուշացաւ, եւ Չօհրապ, որ Աւգերեանի պատրաստած բնագիրը ապօրինաւոր կերպով ձեռք բերած էր, կանխեց, եւ 1818ին Միլան լատին թարգմանութիւնը հրատարակեց, եւ յետոյ նոյն տարին նաեւ Աւգերեան ի Վենետիկ: Niebuhr (Historischer Gewinn aus der armenischen Uebersetzung des Eusebius, Kl. hist. u. philol. Schriften, I. էջ 179 —) եւ St.-Martin Չօհրապի պաշտպան ելան եւ Աւգերեանի հրատարակութեան գիտնական արժէքը նսեմացուցին: Հազիւ H. Petermann ի հրատարակութեան A. Schönef (Ա. գիրք

Թիւնները վարն իբրեւ Ե դարուն «համարուող» կը յիշատակուին:

1876 Բ. գիրք 1866) Աւգերեանի գործոյն ար-
ժէքն յերեւան հանեց: Հայերէն բնագիրը, որ
վատահելի չէ, ունի միայն Աւգերեան: Պետերմանի
գործածած ձեռագիրներն ընդօրինակուած են՝
այժմ էջմիածին գանուող ձեռագրէ մը (ԺԲ. դար):
Th. Mommsen, Die armenischen Handschriften
der Chronik des Eusebius: Hermes, 1895,
էջ 325—:

3. Զատագովութիւն Արիստիդեայ: Արիս-
տիդեայ իմաստասիրի Աթենացւոյ խօսք, հայ-
լատին վենետիկ, 1818 (P. Vetter, Aristidescitate
in der armenischen Litteratur, Th. Q. S. Tübingen,
75^r. տարի, էջ 529—:)*

4. 15 ճառք Սեբերիանոսի Գաբաղացւոյ
որոնցմէ միայն երեքին յունարէնը կայ, հայերէն
հրարկ. վենետ. 1830, հայ-լատին հրարկ.
Հ. Մ. Աւգերեանի, վենետ. 1827:

5. Աստուածաշնչի մեկնութիւն Եփրեմի
Ասորւոյ, ճառք եւ խօսք, հայ հրարկ. 4 Հար. վե-
նետ. 1836: Գիրք աղօթից, հայ. վենետ. 1879**:
Մեկն. Պաւղոսի թղթոց, լատին թրգմն. վենետ.
1893: Եփրեմ գրած է նաեւ Մեկն. Գ. թղթոյն
առ Կորնթացիս (գերմ. թարգմ. Կանայեանց եւ
Հիւբշման առ Zahn, Gesch. d. neutestam. Kanons
II 1891, էջ 595—, Vetterի հրարկ. էջ 70—:)

Նոյնպէս այս ժամանակէն կը համարուին,
Մեծին Բարսղի Մեկն. վեցօրէից, հայ. վենետ.
1830: Ճառք Յովհ. Ոսկեբերանի: Այլեւայլ ճառք,
վենետ. 1861: Մեկն. Մատթէի, վենետ. 1826,
Թղթոցն Պաւղոսի, վենետ. 1861: Մարգարէին
Եսայեայ, վենետ. 1880: Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ

* Ասոր ամբողջական ասորի բնագիրն այժմ
գանուած եւ հրատարակուած է, ինչպէս նաեւ յոյն
բնագրի մասերը:

** Ա. տպ. Կ. Պոլ. 1734:

Կաշու մն ընծայու թեան, Կ. Պոլիս 1727, Վիեննա,
1832: Վարք Հարանց, Վենետ. 1855*: Նոյնպէս
ճառք Աթանասայ, Գր. Աստուածաբանի, Եւն:

Կրտսեր թարգմանչաց դասուն կը վերա-
գրուին՝ թարգմանութիւնք գրոցն Պղատոնի՝
Եւթիփոսն, Պաշտպանութիւն Սոկրատայ եւ Տի-
մէաս, Հրարկ. Հ. Ա. Սուքրի, Վենետ. 1877:
Յաղագս օրինաց եւ Մինովս, Վենետ. 1890.
(F. C. Conybeare, On the ancient Armenian
version of Plato Class. Rev. III 8, էջ 340—. On
the Armenian version of Platos Laws: Amer.
Journ. of Philol. XII էջ 399—. A collation of
the ancient Armenian version of Platos Laws,
books V եւ VI. անդ, XV էջ 31—.) Գաւթի
փիլիսոփայի թարգմանութիւնն Ստորոգութեանց
Արիստոտէլի եւ յաղագս մեկնութեան, Ներածու-
թիւն, Պորփիւրի. Վենետ. 1833 (Anecdota Oxo-
niensia vol. I. Part, VI. A collation with the
ancient Armenian versions of the Greek text
of Aristotle's Categories, de interpretatione,
de mundo, de virtutibus et vitiis and of
Porphyry's introductio by Fr. Conybeare,
Oxford 1892. Neumann, Mémoire sur la vie
et les ouvrages de David philos. arménien du
V siècle, Paris, 1829). Կալլիսթենեայ Պամ-
փարուց Աղեքսանդրի, Վենետ. 1842. Ἰστορία
Ἀλεξάνδρου, Die armenische Uebersetzung der
sagenh. Alexander-Biographie auf ihre muth-
massliche Grundlage zurückgeführt, v. R. Raabe,
Leipzig 1896.**

Թուղթք Իգնատիոսի, թարգմանեալ յասոր-
ւոյն, ըստ Համառօտ խմբագրութեան, Կ. Պոլ. 1783,

* Ա. տպ. ի Ջուղա 1641, եւ Կ. Պոլ. 1721:

** Տաշեան Հ. Յ. Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-
Կալիսթենեայ վարուց Աղեքսանդրի, Վիեննա 1892:

վերստին հրարկ. Պետերման, Լայպցիգ 1849: Գարձեալ գործք Հիպպոլիւտեայ, Նոննոսի (Մեկնութիւն առապելաց առ Գրիգորի Նազիանզացւոյ,) Եպիփանու, Գրիգորի Աքանչելագործի, Գր. Նիւսացւոյ, Գիոնեսիոսի Աղէքսանդրացւոյ, Տիմոթեայ, Թէոփիլոսի եւ Աիւրղի Աղէքսանդրացւոյ, Եւթաղեայ եւն:

Ս. Ազգարու Մխիթարեանք, որոնք այս թարգմանութեանց հրատարակութեան մէջ ամենամեծ արդիւնքն ունին, Ս. Հարց հայերէն թարգմանութեանց ամբողջական հրատարակութիւն մը կը պատրաստեն: Նախ պիտի հրատարակեն Հին եւ Նոր կտակարանաց անվաւերականքն (արդէն ընդ մամլով), այնուհետեւ Աթանասի գործերը:

Հայոց սեպհական մատենագրութիւնը՝ գրեթէ առանց բացառութեան՝ պատմական եւ աստուածաբանական է: Մեսրոպայ աշակերտներէն՝ յիշուելու արժանի է Եղնիկ Աողբացի. ասիկայ գրեց ընդդէմ աղանդոց (գպրոցաց) չորս գիրք, առաջինն ընդդէմ հեթանոսաց, երկրորդն՝ ընդդէմ Պարսից, երրորդն՝ ընդդէմ փիլիսոփայից Յունաց, եւ չորրորդն ընդդէմ Մարկիոնեանցն եւ Մանիքեցւոց. տպագրեցաւ 1761ին ի Չմիւռնիա, 1826ին ի Վենետիկ*: Գաղղ. թարգմանութիւն Le Vaillant de Florival, Paris, 1853, եւ Պարսից վերաբերեալ Տասր Langlois II, էջ 369 — **: Գործոյն իբրեւ յաւելուած դրուած է հոգեւոր խրատներ, որոնք սակայն Նեղոսին կը համարուին: — Աորիւն, նոյնպէս աշակերտ Ս. Մեսրոպայ, 442էն անմիջապէս ետքը գրեց իւր ուսուցչին կենսագրութիւնը, որ հայ մատենագրութեան սկզբնաւորութեան ժամանակակից եւ վաւերական մի միակ տեղեկագրութիւնն է, հրարկ. 1833ին ի Վենետ. (ընդ գործս

* 1850. Պարիս 1860. Կ. Պոլ. 1864, 1869, 1873:

** եւ Կ. Եզեան, ոռւսերէն 1858:

Գաւթի փիլիսոփայի եւ ընդ ճառս Մամբրէի). Սոփերք հայկականք ԺԱ 1854 վենետ.* , գերմ. Welte, Tübingen 1841. գաղղ. Langlois II, էջ 9 — : — Մամբրէի գործերէն միայն երկու ճառ հրատարակուած է :

Աւելի համբաւաւոր է ասոր եղբայրն Մովսէս Խորենացի : Իւր ճանապարհորդութիւնն յԵդեսիա, յԱղեքսանդրիա, ի Հռոմ եւ յԱթէնս, եւ թարգմանչական գործունէութիւնն մինչեւ ցխոր ծերութիւն՝ գիտենք ուշ ժամանակ յօրինուած եւ անոր անունը կրող Պատմութենէն : Անշուշտ իրաւամբ կը արուի իրեն «Գիրք պիտոյից», կոչուած գործը. A. Baumgartner, Ueber das Buch „die Chrie“, ZdmG. 1887, էջ 457 — : Սակայն Մովսէս իւր համբաւը պարտական է Պատմ. Հայոց գործոյն՝ յերիս գիրս, որ մինչեւ ցմահ Ս. Մեսրոպայ 440 կը հասնի, որ եւ Հայաստանի նախաքրիստոնէական ժամանակի պատմութեան միմիակ ազգային աղբիւրն է : Հնագոյն պատմութեան համար իւր գլխաւոր աղբիւրն է Մար Աբաս, որ 383էն ետքը** Հայոց պատմութիւն մը գրեց ասորի լեզուաւ. Մարաբասի համառօտութիւնը կայ՝ բաց ի Մ. Խորենացիէն***, նաեւ առանձինն, որ ձեռագրաց մէջ Սեբէոսի Պատմութեան կցուած կ'ըլլայ : Սեբէոս հրարկ. Պատկանեան էջ 1—10. գաղղ. Langlois I էջ 195 — , Le Pseudo-Agathange, v. Gutschmid, Kl. Schr. III, էջ 317 — , 334 — . P. Vetter, Das Buch des Mar Abas von Nisibis, Festgruss an R. v. Roth, Stuttgart 1893, էջ 81 — : Մովսիսի անուամբ մեզի հասած Պատմութիւնը է կամ թերեւս ի սկզբան ը գարու շինուած է : Հեղինակը

* եւ 1894 :

** Յետ Զրիստոսի :

*** Այժմ Մարաբասի կտորներ գտնուած են արաբական լեզուաւ եւ ասորի գրով (կարշունի) : Տես «Հանդէս Ամսօրեայ», 1897, Թ . 1 :

գիտէ 536ին Յուստինիանոսի կարգադրութիւնն՝
 Հայաստանի չորս գաւառներու բաժնուիլը, Պրո-
 կոպիոսի՝ Տիգրիսի արձանագրութիւնը, եւ է գա-
 րու վերջը թարգմանուած Սոկրատայ Եկեղեցական
 պատմութիւնը կը գործածէ: Խորենացւոյ Պատմ.
 Ա. տպ. 1695 Ամստերդամ, լատին թարգմանու-
 թեամբ հանդերձ Վիստոն Եղբարք 1736ին հրա-
 տարակեցին, որ այն ժամանակի համար զարմա-
 նալի էր. լաւագոյն հրատրկ. Մխիթարեանցն ի
 Վենետ. 1843, Մատենագրութիւնք Մ. Խորե-
 նացւոյ: Քաղղ. թարգմ. Le Vaillant de Florival,
 Paris (1847), Langlois II, էջ 45 —, իտալ.
 թարգմ. Tomaseo, Վենետ. 1850, 1851, գերմ.
 Lauer, Ռեգենսբուրգ 1869, ուսերէն էմին ի
 Մոսկուա 1858*: Ինչպէս պատմութիւնը, նոյնպէս
 աշխարհագրութիւնը, որ Մովսիսի կը արուի, մի-
 եւնոյն հեղինակէն է, որ համառօտութիւնն է
 Պապպոսի Աղեքսանդրացւոյ գաւառագրութեան,
 որով անուղղակի նաեւ Պաղտմէոսի: Հայաստանի,
 Պարսկաստանի եւ դրացի տեղեաց ստորագրու-
 թիւնը հեղինակին յատուկ է: Աշխարհագրութիւնը
 պատմութեան հետ հրատարակեցին Վիստոնք,
 վերստին St.-Martin, Mémoires II. էջ 318 — ան-
 նշանակ ծանօթութեամբք եւ Քաղղ. թարգմանու-
 թեամբ: Շատ հետաքրքրական, անկախ մասերու
 մէջ բոլորովին տարբեր եւ ըստ մասին աւելի ճոխ
 խմբագրութիւն է այն ձեռագիրը, զոր Ա. Սուքրի
 հայ. եւ Քաղղ. հրատարակեց ի Վենետ. 1881:
 (A. v. Gutschmid, Ueber die Glaubwürdigkeit
 der armen. Geschichte des Moses von Khoren,
 Kl. Schr. III, էջ 282 —: 'Նոյնը՝ Moses von
 Chorene, անդ էջ 332 —: A. Carrière, Moïse de

* եւ 1893: Աշխարհաբար թարգմ. Ստեփաննէ
 Խորէն վ., Պետերք. 1889: Հունգարերէն՝ Szongott K.
 ի Սամոնշույվար 1892:

Khoren et les généalogies patriarcales, Պարիս, 1891: 'Նոյնը' Nouvelles sources de Moïse de Khoren, Վիեննա 1893*):

Եղիշէ Վարդապետ Հայոց ամենամեծ պատմագիրներէն է. գրեց "Վասն Վարդանայ եւ պատերազմին Հայոց", որ է Յազկերտ Բ.ի ժամանակ (439 — 51) Հայոց ընդդէմ Պարսից մղած պատերազմներու պատմութիւնը: Ասոր կցուած է յետոյ իբրեւ յաւելուած՝ Հայ նախարարաց եւ քահանայից ի Պարսս հալածանաց եւ մարտիրոսութեան նկարագրութիւնը**։ Իտալ. հրարկ. Cappelletti, 1840, անգլ. C. F. Neumann, Լոնդոն 1830, գաղղ. Langlois II, էջ 177—, ռուս. Շանշեան, Տիգրիս, 1853***։ Եղիշէի Մատենագրութիւնքն (հրարկ. Վենետ. 1859) կը բովանդակեն նաեւ կրօնական ճառեր, որոնցմէ նշանաւորն է "Բան խրատու յազագ" Միանձանց"։

Իրեն գրեթէ ժամանակակիցն Ղազար Փարպեցի գրեց Պատմ. Հայոց յամէն 388—485, իբրեւ շարունակութիւն Փաւստոսի, զոր այնպէս կը յարգէ։ Ղազար շատ նշանաւոր պատմագիր է, եւ նաեւ իւր ազգայնոց մասին զարմանալի անկողմնակալութիւն ցոյց կու տայ։ Հրարկ. Վենետ. 1793 եւ 1873†, գաղղ. Աեսարեան առ Langlois II, էջ 253—։

* եւ ասոր Supplément, անդ, 1894: 'Նոյնը' La légende d'Abgar dans l'Histoire d'Arménie de Moïse de Khoren. Պարիս, 1895: Ասոր հայ թարգմ. Մէնէվիշեան Ն. Գ. Վիեննա 1897: Խալաթեան Գր. Армянский Эпосъ, I. Մոսկուա, 1896։

** Հայ. Ա. տպ. Կ. Պոլ. 1764: Հաւագոյնն ըստ Անձեւացեաց օրինակի Թէոդոսիա 1861 եւ Մոսկուա 1892։

*** Աշխարհարար թարգմ. Ղուկասեանց Ն. Թիֆլ. 1891։

† եւ 1891։

Յովհ. Մանդակունւոյ, որ 480—87 կաթողիկոս էր, կը արուի 22 ճառ, տպ. ի Վենետ. 1837* : Ասոր այլեւայլ աղօթքները հայ ժամակարգութեան մէջ առնուած են :

Զ. դարէն շիայ ծանօթ հեղինակ մը : Յովհ. Մամիկոնեան է դարէն կը համարուի : Իբրեւ պատմական աղբիւր մեծ կարեւորութիւն ունի Սեբէոսի Պատմ. ի Հերակղն : Յառաջաբանին մէջ յայտնապէս կ'ըսէ որ նախորդաց (անշուշտ Եղիշէի) շարունակութիւնը կը գրէ : Համառօտակի կը պատմէ Պերսոզի (457—89) պատմութիւնը մինչեւ Մաւրիկիոսի խաղաղութիւնը (591). ընդարձակ կը խօսի ժամանակակից դիպաց վրայ, կը յիշէ Հռոմայեցւոյ պատերազմներն ընդդէմ Պարսիցեւ Արաբաց, մինչեւ Մուավիեվի ինքնիշխան խալիֆայութիւնը (661) : Հրարկ. Վ. Պուլ. 1851, Պատկանեան ի Պետերբ. 1879, ռուս. Պատկանեան Պետերբ. 1862, պատմութեան վերջին յատը գերմ. H. Hübschmann, Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber aus d. Armen. des Sebêos, Leipzig, անթուական** :

Թէսօրոս քնթեաւոր ունի երեք ճառ, որոնց մին Մայրագոմեցւոյ հերետիկոսական աղանդոյն դէմ, տպ. Վենետ. 1833 (Յովհ. Օճնեցւոյ գործոց հետ) : Ճառ յԱրմաւենեացն որ՝ Սահայ Գ. կթղկսի :

Այս դարուս մէջ շատ համբաւաւոր է առաջադէտն եւ թուաբան Անանիա Շիրակացի, որ յունական կրթութիւն առած էր : Հրար. Պատմ.

* եւ 1860 : Գերմաներէն J. M. Schmid, Ռեզիւսմուրգ, 1871 : Տես նաեւ Սարգիսեան շ. Բ. Հննադատութիւն Յովհ. Մանդակունւոյ եւ իւր երկասիրութեանց վրայ, Վենետ. 1895 :

** Ն. Մառ գրեց Սեբէոսի եւ Մ. Խորենացւոյ մասին ի թերթին Византийскіи Временникъ 1894 II. (Տես «Հանդէս Ամսօրեայ», 1895 էջ 18—) :

կանեան, Պետերբ. 1877: Այս դարուս վերջերը Սոկրատայ եկեղեցական պատմութիւնը հայերէն թարգմանուեցաւ*, եւ հայ մը, որ Բիւզանդեան եկեղեցւոյ յարած էր, գրեց Հայոց եկեղեցւոյն համառօտ պատմութիւնը ի Գր. Լուսաւորչէ մինչեւ իւր ժամանակը, որ պատմաբանօրէն աննշանակ չէ, բայց կուսակցական ոգւով գրուած է. ոչ այնչափ լաւ հրատարակուած առ F. Combès, Historia haeresis Monothelitarum, Sp. էջ 272 — :

Ը. դարէն յիշատակութեան արժանի են՝ Յովհ. Օճնեցի կթղկն. «իմաստասէր», անուանեալ, ունի Ատենաբանութիւն մը, վերջին օժման մասին կանոններ, եւ ի մասնաւորի Պաւղիկեանց դէմ ճառ մը, նոյնպէս եւ Եւտիքեանց դէմ ճառ մը, որոնք նշանաւոր են, եւ ամէնն ի միասին հայ. 1833ին, լատ. թարգմ. հանդերձ 1834ին Վենետիկ հրատարակուած է: Իւր ժամանակակիցն Ստեփանոս Արքեպիսկոպոս Սիւնեաց, որ երկարատեն Ա. Պոլիս բնակելով յունարէնի քաջ տիրած էր, թարգմանեց Գիոնեսիոսի Երիսպագացւոյ, եւ Աիւրղի Աղէքսանդրացւոյ (տպ. Ա. Պոլ. 1717), Նեմեսիոսի յաղագս բնութեան մարդոյ (Վենետ. 1889) գործերը. Աթանասայ, Գր. Նիւսացւոյ եւնայլեւայլ գործերը, եւ թուղթն Գերմանոսի Պատրիարքի առ Հայս: Այս դարուս մէջ հայերէն թարգմանուեցան՝ Գրիգոր Պիսիդա, Հիւսիքոս Երուսաղէմացի, Թէոդորոս Անկիւրացի, Եւագր, Անտիպատրոս Պոստրացի, Յովհ. Ալիմաքոս եւ Տիտոս Արեւոացի: Դարուս վերջերը «մեծ վարդապետն» Ղեւոնդ գրեց պատմութիւն արշաւանաց Արաբաց ի Հայս եւ պատերազմաց արեւելեան Հռոմայեցւոյ, 661էն 788: Հայ հրտր. Շահնազարեան, Պարիս, 1857 եւ Պետերբ. 1887. գաղղ. Պարիս 1857, ռուս. Պետերբ. 1862:

* Հայ թարգմ. ընդ մամլով յեջմիածին:

Ժ. դարէն յանուանէ ծանօթ են երկու պատմագրութիւնք, Պատմ. Հայոց Յովհ. Աթղկա.ի, ի սկզբանէ մինչեւ 925 յետ Քի. (Հայ հրարկ. Եղմ. 1843*, Մոսկուա 1853, գաղղ. ոչ լաւ թարգմ. St.-Martin, Պարիս 1841: — F. Nève, Jean VI Catholicos, L'Arménie chrét. էջ 317—). եւ Թովմաս Արծրունի, Պատմ. տանն Արծրունեաց մինչեւ ցամն 936: Թովմասի գործոյն առաջին մասերն են մասնական պատմութիւն Ասպուրականի (հարաւ-արեւել. Հյսան.) եւ ասոր իշխանական ցեղերուն: Գործոյն վրայ ամբողջացուցիչ մասեր եւ յաւելուածներ յետոյ կցուած են, հրարկ. Վ. Պոլ. 1852, եւ Պատկանեան, Պետերբ. 1887. գաղղ. M. Brosset I, էջ 1—266: — Նոյն դարուն էին Խոսրով մեծ, որուն Մեկնութիւնն ժամակարգութեան 1730ին ի Վ. Պոլիս տպագրեցաւ, լատին թարգմ. Vetter, ի Ֆրայբուրգ 1880: Մետրսպ երէց, որ գրեց Պատմ. վարուց Ներսէսի մեծի եւ Պատմ. Վրաց եւ Հայոց, տպ. ի Մագրաս 1775ին: Նշանաւոր Հայ մատենագիրն Գր. Նարեկացի, որ խորիմաստ է, լի ոգեւորութեամբ կրօնի, ճշմարտութեան եւ բարոյականութեան, եւ լի քնարական աւիւնով ոչ միայն իւր սակաւաթիւ երգերուն մէջ, այլ եւ իւր արձակ բազմաթիւ գրութեանցը մէջ, որ են աղօթք, ճառք եւ ներբողեանք, որոնք նաեւ առանց մեկնութեան դժուարիմաց են, եւ գեղեցիկ մեկնութիւններով ի Հ. Գաբր. է Աւետիքեան հրատարակուած են ի Վենետ. 1827**:

Աւելի դիւրիմաց է իւր մեկնութիւնն երգոց երգոյն, զոր 26 տարեկան գրած է, տպ. Վենետ. 1789, նաեւ իւր Մատենագրութեանց հրատարակութեան մէջ, Վենետ. 1827, եւ 1840ին վերստին անփոփոխ: (F. Nève, St. Grégoire de Nareg, L'Arménie chrét. էջ 266—:) Պատմագիրներէն

* Բ. տպ. 1867:

** Աւ 1801, 1859:

յիշատակու թեան արժանի են՝ Աւետանէս Եպիսկ. (Աւս. Տայի⁶), որ գրած է պատմութիւն մը յերիս մասունս 1. Պատմութիւն Տայրապետաց եւ թագաւորաց Հայոց մինչեւ ցթագաւորն Տրդատ, 2. Պատմ. բաժանման Արաց ի Հայոց. 3. Յաղագս մկրտութեան աղգին Օւրհն (Կորուսեալ) Կոչեցեալ. Տար. Աղարչապատ 1871. գաղղ. M. Brosset, Deux historiens arméniens, Kiracos de Ganzak, Oukhtanès d'Ourha, Պետերբ. 1870: Մովս. Կաղանկատուացի, որ Աղուանից պատմութիւնը գրեց, մի միակ գործն՝ որ կը խօսի Հայոց գրացի այս աղգին վրայ, որ յետոյ Հայոց մէջ ձուլուեցաւ. Տայ. Շահնաղարեան, Պարիս 1860, Մոսկուա 1860, ռուս. Պատկանեան, Պետերբուրգ 1861: Հատուածք ինչ առ Brossetի, Additions à l'histoire de Géorgie, Պետերբ. 1851:

ԺԱ. գարուն է Ստեփ. Ասողիկ Տարօնեցի, որ օրեգներական պատմութիւն մը գրեց մինչեւ ցամն 1004. Տայ. Պարիս 1854, Պետերբ. 1885, ռուս. 1864, գաղղ. Dulaurier, Մասն Ա. Պարիս 1883: Արիտակէս Աստիվերացի, որուն պատմութիւնը 989—1071 կը հասնի, եւ բաղմաբան ողբերով կը ստորագրէ Սելջուկեանց ձեռօք Հայաստանի կրած դարհուրելի արկածները, տպ. Տայ. Աննետ. 1845, գաղղ. Պարիս 1864*:

Այս գարու քաղաքականօրէն եւ մատենագրութեամբ նշանաւորադոյն անձնաւորութիւններէն մին է Գր. Մաղիսարոս, † 1058, որ Աստանդին Մանամախոս կայսրմէ մաղիսարոս եւ կուսակալ անուանուեցաւ Միջագետաց. իւր տաղաչափութիւնքն հրատարակուեցան Աննետ. 1830. Ժամանակակից պատմութեան համար թանկագին արժէք ունին թղթերն: Քաղուածօրէն թարգմ.

* Աշխարհաբար թարգմ. Տէր-Պետրոսեան Մ. Բ. Աղերսանդրուլու 1893:

V. Langlois, Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros: Journal asiat. VI sér. T. XIII, էջ 4—: Հմմտ. Langlois I, էջ 401—403:

Աւելի բազմաբեղուն էր մատենագրութեան համար ժԲ. դարը, Ռուբենեան Հարստութեան ծաղկեալ ժամանակը: Այս ժամանակի ամենամեծ մատենագիրն է Ներսէս Ալայեցի (Հռոմկլայ = Կալա - էրոււմ) կամ Շնորհալի, Աթղկս. 1166—1173: Իւր տաղաչափութիւնքն հրատր. Վենետ. 1830. Աղօթքն 36 լեզուի թարգմանուած Վենետ. 1862 եւ 1882, Սիւնհոգոսական ճառն հայ.-լատ. Վենետ. 1830. Նոյնը եւ թղթերը Վենետ. 1848: (F. Nève, le patriarche Nersès IV dit Schnorhali, L'Arm. chrét. էջ 269—:) Նոյնպէս յիշատակութեան արժանի են Իգնատիոս Ա., որուն մեկնութիւնն յաւետարանիչն Ղուկաս, յօրինեալ յոյն վարդապետաց՝ մանաւանդ Յովհ. Ոսկեբերանի հետեւողութեամբ, տպուած է Կ. Պոլ. 1735 եւ 1824: Սարգիս Շնորհալի, որ ունի Մեկնութիւն եաւթանց թղթոց կաթուղիկէից, Կ. Պոլ. 1743 եւ 1826, եւ ճառեր, տպ. Կ. Պոլ. 1743: Մատթէոս Ուռհայեցի, որ գրեց պատմութիւն մը 952—1136, լի բուն ատելութեամբ ընդդէմ Յունաց, եւ սաստիկ համակրութեամբ Խաչակրաց: Գրիգոր երէց այս պատմութեան շարունակութիւնը գրեց մինչեւ զամն 1162. հայ. հրատ. Եղմ. 1869, գաղղ. Dulaurier, Պարիս 1858 (F. Nève, Chronique de Matthieu d'Edesse, անդ, էջ 341—:) Սամուէլ Անեցի, որ ժամանակագրութիւն մը գրեց ի սկզբանէ մինչեւ 1179, շարունակուեցաւ մինչեւ 1358 (ըստ Brossetի) եւ 1664 (ըստ Տէր-Միքէլեանի). հայ. հրատ. Տէր-Միքէլեան, Ազգարշապատ 1893. լատ. Չօհրապ, իբրեւ յաւելուած Եւսեբեոյ Քրոնիկոնի Միլանի հրատարակութեան 1818. գաղղ. Brosset II. Ներսէս Աւմբրոնացի,

Տարսոնի Արքեպս. իւր անուանակցին հետ ժամանակին ամենանշանաւոր աստուածաբաններէն է: Ատենաբանութիւնը հրատրկ. հայ * - իտալ. Հ. Յ. Աւգերեան, Վենետ. 1812, գերմ. Neumann, Լայպցիգ 1834** : Խորհրդածութիւն սրբազան պատարագի, Վենետ. 1847 : Իւր վարդապետական գրութիւններն ու թղթերը Գրիգոր Տղայի (Վթղիս. 1173 — 80) թղթերուն հետ տպ. Վենետ. 1838 :

Միքայէլ Մեծ, Պատրիարք Ասորոց (1166 — 99), գրեց ժամանակագրութիւն մը մինչեւ յթագաւորել Լեւոն Բ. ի (1198) : Ասորերէնը կայ այժմ ալ, բայց չէ հրատարակուած : Հայ թարգմանութիւնը, կամ ճշգագոյնս՝ ըստ մասին համառօտուած եւ ըստ մասին ընդարձակուած հայ խմբագրութիւնը տպ. Եղմ. 1871*** հանդերձ շարունակութեամբ ցամն 1229. գաղղ. Langlois, Վենետ. 1868 հանդերձ շարունակութեամբ ցամն 1246 : Չեռագրաց մէջ կայ, եւ նաեւ հրատարակուած է Միքայէլի նոյնպէս նոր խմբագրուած ձաւն ի քահանայութիւն† :

Մխիթար Գօշ († 1213), որուն 190 առակաները 1790ին եւ 1842ին ի Վենետիկ հրատարակուեցան†† :

Նաեւ ԺԳ. գարու մէջ կան շատ հեղինակներ, որոնցմէ միայն հետեւեալները կը յիշենք : Վարդան Մեծ, որ տիեզերական պատմութիւն մը գրեց ցամն 1268. հայ. հրատրկ. Մոսկուա 1861,

* Ա. տպ. Կ. Պոլ. 1729 :

** Ռուսերէն՝ Էմին, 1865 :

*** 1870 եւ 1871 տարբեր խմբագրութիւններ :

† Եղմ. 1871 :

†† եւ 1854 : Մխ. Գօշի Դասաստանագիրք Հայոց, հրատրկ. Վ. Բաստամանց, Վըրշատ. 1880 : Kohler J. Das Recht der Armenier : Zft. f. vergl. Rechtsw. V. Bd. S. 385—436. հայ. Ռուսլմաստիքութիւնը Լեհաստանի ղաստաստանագրոյն, Վիեննա, 1890 :

Վենետ. 1862, ռուս. Էմին, Մոսկուա 1861: Նոյնն ունի առականեր, հայ.-գաղղ. հրարկ. St.-Martin, Պարիս 1825. Մեկնութիւն Ս. Գրոց, զոր գրեց Հեթում Ս. թագաւորին խնդրանօք*, քաղուած օրէն հրարկ. գաղղ. E. Prud'homme: Journal Asiat. VI sér. T. IX, S. 147—: Ախրակոս Գանձակեցի գրեց պատմութիւն մը՝ որ երկու մաս ունի. մին Հայոց հին պատմութեան համառօտութիւնը մինչեւ ցամն 1165, եւ միւսն ժամանակակից պատմութիւն Մղուլաց, Վրաց եւ Աղուանից մինչեւ ցամն 1265. վերջինս հեղինակին հայրենիքն է եւ մասնաւորապէս նկատողութեան առնուած. հայ. հրարկ. Մոսկուա 1858, Վենետ. 1865, գաղղ. Brosset 1870/71: Ասոր ժամանակակիցն Մաղաքիա արեղայ գրեց Մղուլներու արշաւանաց պատմութիւնը մինչեւ ցամն 1272. հայ. Պետերբ. 1870, ռուս. Պատկանեան 1871, գաղղ. Brosset, Addition à l'histoire de la Géorgie 1851, էջ 438—: Մխիթարայ Անեցւոյ ժամանակագրութիւնը, զոր Վարդան եւ Ստեփանոս Օրբէլեան գործածած են, կորսուած կը համարուի: Պատկանեան ասոր առաջին մասը 1879ին ի Պետերբ. Սեբէոսի գործոյն իբրեւ յաւելուած հրատարակեց Տփղիսի Արքեպիսկոպոսին անկատար մէկ ձեռագրին վրայէն: Վահրամ Ռաբունի ոտանաւոր գրեց Ռուբենեանց պատմութիւնը* մինչեւ ցամն 1280. հայ. հրարկ. Մաղրաս 1810, Պարիս 1859, անգղ. Neumann, Լոնդոն 1831, գաղղ. Պարիս 1864:

Ստեփանոս Օրբէլեան, Արքեպ. Սիւնեաց 1287—1304 գրեց Պատմութիւն Սիւնեաց, հրարկ. Պարիս 1859, Մոսկուա 1861, գաղղ. M. Brosset, Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian, Պետերբ. 1864—66: Սմբատ սպարապետ, Եղբայր Հեթում Ս. թագաւորին (1224—69) գրեց ժա-

* Տպ. ըստ մասին Կ. Պոլ. 1797 եւ 1826:

մանակագրութիւն մը մինչեւ ցամն 1274, զոր ուրիշ մը մինչեւ 1331 շարունակեց, հրար. Մոսկուա 1856, Պարիս, 1859: Ասիէ քաղուածք մը գաղղ. Langlois, Mémoires de l'acad. de St.-Pétersb. VII sér. T. IV. Մխիթար Այրիվանեցի գրեց ժամանակագրութիւն մը ցամն 1289. հրարկ. Մոսկուա 1860*. գաղղ. Brosset, Mémoires de l'acad. de St. Pétersb. VII. sér. T. XIII, Nr. 5, 1869.

Յաջորդ անկման դարերէն կը յիշենք միայն պատմագիրները: Թովմաս Մեծոփեցի ժե գարուն թեմուր խանի եւ յաջորդացը պատմութիւնը գրեց. հրարկ. Շահնագարեան, Պարիս 1860: Այս հրատարակութեան մէջ կը պակսին հետեւեալ յաւելուածներն 1. Վասն միաբանութեան Հայոց եւ Օսման Աթղիսի. յամին 890 (= 1441), 2. Յաղաղս էջմիածնի օրհնութ. 3. Վասն աքսորման Աիրակոս կթղիսի. հայ. Տփղիս, 1892. (F. Nève, Etude sur Thomas de Medzoph et sur son histoire de l'Arménie au XV. siècle: Journal asiat. 1855, Nr. 13. Նոյնը Les sources arméniens pour l'histoire des Mongols, L'Armén. chrét. էջ 371 — . Նոյնը, Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah Rokh dans l'Asie occidentale d'après la chronique inédite de Thomas de Medzoph, Բրիւսսէլ 1860:)

Վերջապէս ժե գարուն յիշատակութեան արժանի է Առաքել Գաւրիթեցի, որ 1602—61ի պատմութիւնը գրեց. ասիկայ Շահ Աբբասի ժամանակ Հայոց տառապանաց եւ ի Սպասան փոխադրութեան պատմութեան գլխաւոր աղբիւրն է. հրարկ. Ամստերդամ. 1669**, գաղղ. Brosset I, էջ 267—: Քանի մը գործեր, որ ժե եւ ժԸ գա-

* Հաւազոյն Պետերբ. 1869 նստել ոռւս թարգմ. ի Պատկանեանէ:

** Վաղարշապատ 1884, 1896:

րու աշխարհական եւ եկեղեցական պատմութեան
համար կարեւոր են, ինչպէս Ջաքարիա Սարկաւ-
ազի (+ 1699) Պատմագրութիւնը*, Աբրահամ
կթղկոսի. Արեւոացւոյ պատմ. Նատր-Շահին**,
եւն, Brosset իւր Collectionին Բ. Հար. մէջ գաղղ.
թարգմանութեամբ հրատարակեց:***

ԺԸ դարով կը սկսի Մխիթարեանց մատե-
նագրական գործունէութիւնը եւ եւրոպական գի-
տութեանց հետեւողութեամբ գիտնական աշխա-
տութեանց բոլորովին մէկ նոր տեսակը:

Յ. Եկեղեցական պատմութիւնը Հայոց:

Հայաստան հռչակուած է՝ իբրեւ քրիս-
տոնէութիւնն առաջին անգամ պետութեան կրօնն
ըրած երկիր: Յետագոյն զրոյցները քրիստոնէու-
թեան ի Հայս առաջին անգամ քարոզուելուն
պատմութիւնը մինչեւ առաքելոց ժամանակը հա-
նած են, եւ կ'աւանդեն որ Հայաստանի մէջ են չորս
առաքելոց գերեզմանները, որ են Բարթողիմէոս,
Թադէոս Ղերբէոս, Սիմոն եւ Յուդա: Աւագագոյնք
եւ նշանաւորագոյնք են Բարթողիմէոս եւ Թադէոս,
եւ անոր համար ալ յաճախ առանձինն կը յիշուին:
Երբեմն նաեւ զանազանութիւն կ'ընեն երկու Թա-
դէի՝ առաքելալն եւ եօթանասնից մէկը: Ասոնք
այն առաքելալներն են՝ որոնց գործունէութիւնը
զրոյցներն յարեւելս սահմանափակած են. յետ-
ագոյն աւանդութիւնն ալ նոյները Հայաստանի
մէջ ամփոփած է (Lipsius, Apokr. Apostelgesch.

* Տպ. Վաղարշապատ, 1870:

** Տպ. Վաղարշապատ 1870:

*** Այս ընդհանուր տեսութենէ դուրս մնացած են
ուրիշ շատ հեղինակներ եւ անանուն գործեր, որոնցմէ
ոմանք տպագրուած ալ են՝ ինչպէս Գիրք Վաստակոց
(Վենետ. 1876) Մխ. Հերացի (Վենետ. 1832) Մեկնու-
թիւն գործոց առաքելոց (Վենետ. 1840) եւն:

II² էջ 97:) Այս առաքելոց վրայ եղած զրոյցները, որոնք մեծաւ մասամբ յունական եւ ասորական ծագում ունին, Հայերն՝ յարաբերութեամբ աւելի ուշ ատեններ, նոր խմբագրած եւ բնդլայնած են: Ասոր մնացորդը մենք կը գտնենք Մ. Խորենացւոյ պատմութեան մէջ: Արեւելի է ցուցընել՝ որ Բարթողիմէոսի զրոյցն աւելի հնագոյն ծագում ունի. յոյն վկայութիւններն արդէն զինք Ե դարուն յԱւրբանոպոլիս (Ալբանոպոլիս, Աորբանոպոլիս եւն, հայ. Արեւբանոս քաղաք) բնականապէս բոլորովին անձանօթ քաղաք մը ի Մեծն Հայաստան, մարտիրոսացած կը դնեն: Սակայն Բարթողիմէոս Թաղէի չափ նշանակութիւն չունի Հայոց համար: Աբգարու՝ Եդեսիոյ թագաւորին զրոյցը, Քրիստոսի հետ թղթակցութիւնը եւ Թաղէի առաքումն յԵդեսիա կանուխ ժամանակաւ արդէն ի Հայս ժողովրդական եղած էր. Հայք ասորական զրոյցը պարզապէս սեպհականեցին: Աբգարու զրուցին հայ խմբագրութիւնը մեզի կը ներկայանայ նախ «Աարդապետութիւն Ադդէի», գործոյն թարգմանութեան մէջ (Աբուբնիա, դիւանագիր դպիր Եդեսիոյ, Թուղթ Աբգարու, հայ. Աւենետ. 1868, Եղմ. 1868, գաղղ. L. Alishan, Աւենետ. 1868, եւ Emin առ Langlois II. էջ 313 —*: Հայ թարգմանութիւնն ասորի բնագրին նաեւ նոր խմբագրութիւնն է, որ «Ադէի» մահն ու թաղումը կը լռէ, եւ զինք իբրեւ աւետարանիչ դէպ յԱրեւելս ուղեւորած կը դնէ: Ասով ուղուած է Ադէի պատմութիւնը միաբանել այն արդէն տիրող զրուցին հետ՝ որ Թաղէի քարոզութիւնն ու մարտիրոսութիւնն ի Հայս կատարուած կ'աւանդէր: Այս թարգմանութեան ժամանակն որոշել դժուարին

1 Տես Հ. Յ. Տաշեան, վարդապետութիւն Առաքելոց անվաներական կանոնաց մատենանը, Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թաղդէի: Ըննութիւնը եւ քննազիւրը: Վիեննա, 1896:

է. սակայն յամենայն դէպս Մ. Խորենացիէն յառաջ է: Վենետ. 1853ին տպուած «Վկայաբանութիւն Թադէոսի առաքելոյն քարոզութեանն եւ գալստեանն ի Հայս եւ կատարման որ ի Քրիստոս», (Սփեթք, Ը. Վենետ. 1853) կ'աւանդէ՝ որ Թադէոս Սանատրուկ թագաւորին զացած է, որուն Հայաստանի թագաւորութիւնը Եդեսիայէն յայտնապէս տարբեր կը դրուի: Այս վերջին աւանդութիւնը Լաբուբնայի եւ Մ. Խորենացւոյ մէջ միջին քան մըն է, եւ կը ներկայացընէ նոյն ժամանակի ընտանի աւանդութիւնը: Ասոր վերջնական խմբագրութիւնն է Մ. Խորենացւոյ քով (Բ, 30 - 36) գտնուածն: Ասորական զրուցին մինչեւ Խորենացւոյ ժամանակ առած նոր խմբագրութիւնները միայն յաւելուած մ'ունէին Հայոց մասին, այն է՝ զԹադէոս Հայաստան կը տանին եւ հոն մարտիրոսացած կ'աւանդեն. իսկ Մ. Խորենացի ասորի զրոյցն ամբողջովին Հայաստանի կը սեպհականէ: Աբգար թագաւորը կը հայացուի, Եդեսիա կ'ըլլայ Հայաստանի մայրաքաղաքը. եւ որովհետեւ Աբգար իւր ժողովրդեան հետ քրիստոնէութիւնը կ'ընդունի, Հայաստան առաջին քրիստոնեայ երկիրը կ'ըլլայ: Սանատրուկ հայ թագաւորը այժմ Աբգարու քեռորդին կ'ըլլայ, եւ անոր կը յաջորդէ նախ իբրեւ Հայոց թագաւոր, եւ յետոյ նաեւ Եդեսիայի: Այս ամէն նորալուր դէպքերը զուտ հնարուած են: Տես վերջնական ուսումնասիրութիւնն A. Carrière, La légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, Պարիս 1895: Առանց տարակուսի է որ Թադէի զրոյցն ի Հայս շատ աւելի հին է, քան թէ այս գրաւոր աւանդութիւնը: Արդէն Փաւստոս Բիւզանդ կը յիշէ Թադէի քարոզութիւնն եւ առաքելասպան Սանատրուկը (Գ, 1 որ մասն սակայն Վարիէր կասկածելի կը գտնէ): Նշանակութիւն ունի այն՝ որ կաթողիկոսութեան աթուր Փաւստոս «Աթու

Թագէի, կ'անուանէ (Գ. 12, Գ, 4). եւ որովհետեւ
 Աեսարիա այս զրուցին հետ կապ չունի, — Թէո-
 փիլոս՝ Թագէի աշակերտը եւ Աեսարիոյ առաջին
 եպիսկոպոսը շատ ետքը հնարուած գիւտ մըն է, —
 յայտնապէս կ'երեւայ՝ որ Թագէի հնագոյն զրու-
 ցի մը հետ կապ ունենայ: Արդէն Գր. Լուսաւոր-
 շէն յառաջ՝ Ասորիքէն Հայաստանի հարաւային՝
 Ասորիքի սահմանակից երկիրները (Ծովք — Ասս-
 պուրական) քրիստոնէութիւնը մուտ գտած էր:
 Հնագոյն ժամանակներու մէջ ասորի եպիսկոպոս-
 ներու եւ քահանաներու ոչ ցանցառ կը հանդի-
 պինք; եւ սովորաբար ասորերէնը եկեղեցական լե-
 զուն էր: Աբգարու եւ Թագէի զրոյցներուն ի Հայս
 մուտքն յայտնապէս մատնացոյց կ'ընեն՝ որ քրիս-
 տոնէութիւնն Եդեսիայէն եկած է Հայոց: Մար-
 քարտ ZdmG 1896 էջ 651 Մծբինը ցոյց կու տայ
 իբրեւ երկրորդ կենդրոն Հայաստանի առաքելու-
 թեանց: Թէ յառաջ քան զԳր. Լուսաւորիչ քրիս-
 տոնէութիւնն ի Հայս մուտ գտած էր, ստոյգ հետք
 մը կը ցուցնէ Մերուժան եպիսկոպոս Հայոց, առ
 որ Գիոնեսիոս Աղեքսանդրացի (248—265) ապաշ-
 խարութեան վրայ թուղթ մը գրած է: (Եւսեբ.
 Եկեղ. Պատմ. Զ. 46, 2:)

Բոլորովին նոր դար մը կը սկսի Գրիգոր Լու-
 սաւորիչ, Հայաստանի ճշմարիտ առաքեալը: Ըստ
 (ոչ շատ հաւատարի) աւանդութեան՝ Անակ, Սու-
 րէն Պահլաւ ազնուական տան մէկ սերունդը, որ
 Խոսրով թագաւորն սպաննեց († 238), Գրիգորին
 հայրն է: Անշուշտ Անակ, ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ
 հայ իշխաններ ու նախարարներ՝ Պարսից Հայաս-
 տանը գրաւելու ժամանակ՝ Հռոմէական մասը զաղ-
 թած է: Գրիգոր ի Աեսարիա քրիստոնէական եւ
 յունական կրթութիւն առաւ, որ Հայաստանի բո-
 վանդակ քրիստոնէական զարգացման համար շատ
 մեծ նշանակութիւն ունեցաւ: Տրդատայ Հայաս-
 տանի վերստին տիրելու եւ բարեկարգելու ժամա-

նակ՝ Գրիգոր՝ Թագաւորին ամէնէն եռանդուն գոր-
 ծակիցն է: Սակայն Թագաւորու թեան վերականգ-
 նման հետկապուած էր նաեւ ազգային կրօնի վերա-
 կանգնումն՝ որ պարսկական հրապաշտութեամբ
 բարձուած էր: Գրիգոր իբրեւ քրիստոնեայ՝ կ'ընդ-
 դիմանայ Թագաւորին հրամանաւ կատարուած
 ազգային շքեղ հանդիսութեան ժամանակ մեծ
 դիցուհւոյն Անահտայ բազնին վրայ ծաղկէպսակ-
 ներ նուիրելու, եւ իւր քրիստոնէութիւնը կը դաւ-
 անի: Թագաւորը զայրացած զինք զարհուրելի կեր-
 պով կը տանջէ. շատ նշանաւոր է վարուցը մէջ՝
 13 տարի խոր վիրապը մնալը: Աերջապէս Թագաւ-
 որը հրաշքով (այսպէս կը յիշէ նաեւ Սոզոմենոս
 Բ. 8) դարձի կու գայ, եւ այնուհետեւ կ'ըլլայ
 եռանդուն քրիստոնեայ: Երկուքն ալ յատուկ
 ծրագրաւ եւ արիութեամբ երկիրը քրիստոնէու-
 թեան կը դարձրնեն: Տրդատ եւ Գրիգոր զօրաց
 գլուխն անցած կը դիմեն նախ հին մայրաքաղաքն
 Արտաշատ. այստեղ Անահտայ տաճարը եւ քաղա-
 քին մօտ Տիւրայ բազինը եւ քրմաց դպրոցը՝ քրմաց
 եւ տաճարին սպասաւորաց յամառ ընդդիմադրու-
 թեան յաղթելով դետնայատակ կ'ընեն, եւ տա-
 ճարին ընդարձակ կալուածները եւ բոլոր սպասաւ-
 որները քրիստոնեայ եկեղեցեաց ստացուած կ'ըլլան:
 Նոյնպէս կը վարուին արեւմտեան Հայաստանի
 Գարանաղի, Եկեղեցայ եւ Գերջան գաւառներու
 նշանաւոր սրբութեանց հետ: Թագաւորին բաղ-
 ձանաց համեմատ՝ Գրիգոր հայ նախարարներու
 շքեղաշուք ընկերակցութեամբ Աեսարիա կ'երթայ,
 ուր Աեւոնդիոս հանդիսապէս զինք Հայաստանի
 Աթղկս. եւ քահանայապետ կ'օժէ: Ասով հայ
 եկեղեցին Աապաղադովկեան եկեղեցւոյ հետ իբրեւ
 դուստր կապակցութիւն ունեցաւ, ինչպէս Եթով-
 պականը՝ Աղեքսանդրիոյ հետ, եւ ռուսականը՝
 Ա. Պոլսոյ: Գրիգոր Աապաղադովկիայէն հետը բերաւ
 Յովհ. Մկրտչի (Սուրբ Աարապետ) եւ Աթենոզե-

նէօի (Աթանազիոսեայ) նշխարները, որոնք այն ժա-
 մանակէն Հայոց ազգային սրբութեանց կարգը
 մտան: Գրիգոր ի վերագարծին դէպ ի հարաւ շե-
 ղեցաւ: Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքին մէջ պետու-
 թեան ամենամեծ սրբութիւնը կար, երեքկիսն՝
 Ասհագն, Անահիտ եւ Աստղիկ: Այս տաճարներն
 ալ կողոպտուեցան եւ կործանուեցան, եւ անոնց
 տեղ կանգնուեցաւ Քրիստոսի փառայեղ եկեղեցին՝
 «մեծն եւ առաջին եկեղեցին, մայրն ամենայն եկե-
 ղեցեաց Հայոց»: Եկեղեցւոյս անմիջապէս կից էր
 Աթոռիկոսին պալատը: Հոս դրուեցաւ նաեւ հե-
 տերնին բերած նշխարաց մէկ մասը՝ ի պաշտպանու-
 թիւն ընդդէմ դիւաց, եւ տարին եօթն անգամ
 ի պատիւ մարտիրոսաց հանդիսապէս աստուածային
 պաշտօն կը մատուցուէր, որուն բովանդակ աշխար-
 հէն մարդիկ կը դիմէին աշխարհախումբ: Նաւ-
 ակատեաց յաջորդեց մկրտութիւն բազմաթիւ
 մարդկան: Գրիգոր ասկէ շուեց Այրարատ գաւառը:
 Հոս էր Աննատուր Ասեվանեան դից տաճարը,
 որուն շատ մարդ կը յաճախէր: Այս ալ եկեղեցւոյ
 փոխուեցաւ յանուն Ս. Արապետի եւ Ս. Աթա-
 նազիոսեայ, եւ հիւսիս-արեւելեան յոգնախումբն
 ժողովուրդը մկրտուեցաւ:

Այս նորակազմ հայ եկեղեցւոյ վրայ երեք
 բան մտադրութեան արժանի է: Նախ ազգային
 նկարագիրը: Գրիգոր տեղական լեզուաւ կը քարո-
 ղէր: Առաջուան քրմերու որդիքն բոս հրամանին
 Գրիգորի՝ քահանայական դպրոց մը բերուեցան եւ
 կրթուեցան, որ եւ յետոյ եպիսկոպոսներու վա-
 նական դպրանոցն եղաւ: Ասկէ յառաջ եկող աշա-
 կերաները հետզհետէ տեղաւորուեցան տասուերկու
 եպիսկոպոսութեանց մէջ, զոր Գրիգոր հաստատած
 էր: Երկրորդ՝ դարձը վերին իշխանութենէ եւ բռնու-
 թեամբ կատարուեցաւ: Ազնուականութիւնն յա-
 մենայնի իւր արքային կը հետեւէր: Ժողովուրդն՝
 եւ ի մասնաւորի կանայք, դեռ երկար ատեն հին

կրօնին մէջ մնացին : Ասոր մեծապէս նպաստեց այն պարագայն՝ որ ուսուցիչներն ու քարոզիչները՝ մեծաւ մասամբ երկրին լեզուին անգէտ յոյն եւ ասորի էին : Եւ վերջապէս երրորդ՝ հայ եկեղեցի՝ ն յատկապէս հրէական նկարագիրը : Աթոզիկոսութիւնը աւելի հրէական քահանայապետութեան նման էր, քան թէ յատկապէս քրիստոնէական եկեղեցական աստիճանաւորութեան : Աթոզիկոսութիւնն ու եպիսկոպոսութիւնը որոշեալ ընտանեաց մէջ ժառանգաբար կը մնար : Անոր համար բարձրաստիճան եկեղեցականք սովորաբար ամուսնացեալ կ'ըլլային. ամուրի քահանայապետներ իբրեւ ցանցառ զարտուղութիւն՝ առանձինն կը յիշատակուին : Գրիգորին յաջորդեց իւր կրտսեր որդին Արիստակէս, որ 325ին Նիկիոյ ժողովոյն մէջ էր. իրեն յաջորդեց երէց եղբայրն Արթանէս, որ իւր անդրանիկ որդին Գրիգոր(իս)ը Արաց եւ Աղուանից կ'ըթղիս. դրաւ : Ա'երեւայ թէ այս ժամանակէն սկսած է Արաց եկեղեցւոյն, որ ըստ ինքեան Հայոցմէ անկախ քրիստոնէութիւն ընդունած է, Հայոց հետ սերտ կապակցութիւնը : Արդէն շորրորդ կաթողիկոսն՝ Արթանիսի երկրորդ որդին Յուսիկ, թագաւորին հետ կռիւ ունեցաւ եւ բռնաբար սպանուեցաւ : Ասոր որդիքն աշխարհականացան, եւ անոր յաջորդեցին ոչ-քահանայապետական ցեղէ՝ խաղաղական կաթողիկոսներ : Բայց Սուրբն Ներսէս, Յուսիկան թուր, շատ նշանաւոր անձնաւորութիւն է. որ ազնուական պաշտօնեաց էր պարտան՝ ինչպէս նաեւ իւր հայրը, եւ թագաւորին եւ ժողովրդեան բուռն թախանձանօքը Աթոզիկոս եղաւ : Ինքը Աեսարիա կըթուած էր, եւ ջանաց Ս. Բարսղի եկեղեցական գաղափարականները ի Հայս գործադրել : Աշտիշատայ ժողովոյն մէջ (կը կարծուի՝ 365ին) որոշուեցաւ որ Առաքելական կանոնները պարտաւորիչ են, եւ ամուսնութեան ու պահոց մասին խիստ կանոններ դրուեցան : Ինքը

կարգի դրաւ նաեւ աղքատաց եւ հիւանդաց հո-
 գացողութեան գործը: Ամէն կողմ աղքատանոց-
 ներ, հիւանդանոցներ եւ հիւրանոցներ կանգնուե-
 ցան: Բայց ամէնէն նշանաւորն է՝ վանական հաս-
 ատութեանց սկզբնաւորութիւնը: Սուրբ ճգնաւ-
 որաց ձեռօք, որոնք աշակերտաց գնդեր շուրջը
 ժողովեցին, հարեւանցի քրիստոնեայ եղած ժո-
 ղովուրդը հիմնապէս քրիստոնեայ ըրին: Սակայն
 յունական օրինակի վրայէն ձեւուած այս տեսակ
 եկեղեցական կենաց սաստիկ հակառակեցան թա-
 գաւորն եւ ազատանին: Արշակ թագաւորը հակա-
 ռակաթոռ կաթողիկոս մը դրաւ. բայց այն միջոցին՝
 երբ թագաւորը Պարսիկներէն գերի տարուեցաւ եւ
 Հռոմայեցիք միջամտեցին, Ներսէս բացարձակ ազատ
 տիրեց՝ փոխանակ անշափահաս Պապ թագաւորին
 (367—374): Բայց վերջինս, հազիւ թէ շափահաս
 եղաւ, քահանայից երգուեալ թշնամին դարձաւ:
 Մեծամեծ նուիրատուութիւնքն, զոր Տրդատ թա-
 գաւորն ամէն եկեղեցեաց տուած էր, Պապ ըստ
 մասին ետ առաւ եւ քահանայից թիւը նուա-
 ղեցուց: Թագաւորն հիւանդանոցներն ու հիւ-
 րանոցները վերցուց եւ կանանց կուսաստանները
 փակեց: Ամուսնութեան կանոնական արգելքներն
 անզօր հրատարակեց, եւ հեթանոսական սովորու-
 թիւնները լռելեայն դարձեալ թոյլ տուաւ: 374էն
 յառաջ Ներսէս՝ թագաւորէն թունաւորուեցաւ.
 որով Ներսիսի երկրորդ տիեզերական ժողովոյ մաս-
 նակցիլն ըստ ժամանակագրութեան անկարելի
 կ'ըլլայ: Բարսեղ Աեաարացի Հայոց թագաւորու-
 թեան վրայ բանադրանք դրաւ եւ նոր կաթողիկոս
 մը ձեռնադրելը զլացաւ: Սակայն Պապ թագաւորը
 դտաւ իրեն հպատակ եկեղեցականներ, որոնք հայ
 եպիսկոպոսներէն ձեռնադրուեցան: Այս պետու-
 թեան հաւատարիմ կաթողիկոսներուն մեծագոյն
 մասն Աղբիանոս եպիսկոպոսին ցեղէն էին, որ իբրեւ
 ախոյեան քահանայապետական ցեղին՝ կաթողի-

կոսութիւնը ձեռք բերելու մրցութիւն կ'ընէր :
 Հանդերձ այսու՝ այս կաթողիկոսներէն շատերը
 նաեւ հակառակ կողմնակցութենէն իբրեւ բարե-
 պաշտ մարդիկ ճանչցուած են : Նշանաւոր յառա-
 ջադիմութիւն մըն էր Թագաւորական կողմնա-
 կցութեան հետեւեալ գործը : Ներսէսի մահուրնէն
 ետեւ Հայաստան Աեաարիոյ հետ ունեցած ամէն
 եկեղեցական կապերը վերջնականապէս խզեց եւ
 եկեղեցականօրէն բոլորովին անկախ եղաւ : Այժ-
 մու ինքնագլուխ եկեղեցին ունեցաւ նաեւ իւր
 սեպհական զրոյցը : Տարօնի հին մայր եկեղեցին իւր
 նշանակութիւնը կորսընցուց, կաթողիկոսներն սկսան
 Աղարշապատ մայրաքաղաքը նստիլ : Աարելի է
 ցուցնել՝ որ արդէն Ե դարու առաջին կիսուն
 կայ զրոյց մը, թէ Քրիստոս անձամբ Աղար-
 շապատի մայր եկեղեցին հիմնած ըլլայ եւ Ս.
 Գրիգոր Առաւորչին տեսլեան մէջ եկեղեցւոյն
 յատակագիծը նկարած ըլլայ : Աղարշապատի
 տեղական սուրբերն՝ Գայիանէ եւ Հռիփսիմէ,
 կաթողիկոսութեան հետ սերտ յարաբերութեան
 մէջ մուծուեցան : Սակայն այս նոր զրոյցը չկրցաւ
 իրական պատմական դիպաց յիշատակը բոլոր-
 վին ջնջել :

Յամին 390 Սահակ Մեծն Պարթեւ, Ներ-
 սէսի որդին, կաթողիկոսական աթոռը բարձրացաւ :
 Իւր կաթողիկոսութիւնը Հայոց եկեղեցւոյն փոփո-
 խման էական կէտն է : Սահակ իւր հօրը պէս
 վանականութիւնը զարգացուց, սակայն նոր ստա-
 ցուած եկեղեցական անկախութիւնը՝ հակառակ
 մինչեւ այն ժամանակ տիրող խիստ եկեղեցական
 կողմնակցութեան՝ մնաց հաստատուն : Սահակ ինք
 զինք խիստ հաւատարիմ ցուցուց առ Թագաւորու-
 թիւնն՝ որ տկարացած եւ պարսկական աւատա-
 պետութեան ենթարկուած էր : Ամենայն զօրու-
 թեամբ, թէեւ ի զուր, ընդդիմացաւ վերջին Ար-
 տաշէս Թագաւորին դահընկէցութեան, եւ Հայաս-

տանի պարսկական կուսակալութեան փոխուելուն՝ յամին 428: Բայց ազատանին իւր կամքն յառաջ տարաւ, եւ պարսկական պետութիւնը շատ ճարտարութեամբ յօգուտ դործածեց այս անմիաբանութիւնը՝ նաեւ զՍահակ գահընկէց ընելու, որ մեծ ազդեցութիւն ունէր, եւ կաթողիկոսութիւնը հետզհետէ երկու Ասորիներու տալու: Յատուկ նպատակաւ թոյլ տրուեցաւ որ ասորերէնը իբրեւ եկեղեցական լեզու տիրող ըլլայ: Թէ ինչպէս Սահակ եւ Մեսրոպ ասոր հակառակ կը կենային, եւ հայերէնը գրականութեան վերածելով, յունական գրութիւնները ժրաջան թարգմանելով՝ եկեղեցին մտաւորապէս որչափ կարելի է անձուկ կապեցին յունականին, վերն (էջ 16 —) ըսինք: Այս անձանց ձեռքը Հայոց եկեղեցին Ս. Գրոց ազգային թարգմանութիւնը եւ եկեղեցական պատարագամատոյցն ունեցաւ*: Յարատեւ կապուելով յունականին՝ եկեղեցւոյ նսեմանալուն եւ կղզիանալուն առջեւն առնուեցաւ: Ազատանւոյն բաղձանաց համեմատ՝ Ս. Սահակ մահուրնէն յառաջ դարձեալ կաթողիկոսական աթոռն ելաւ:

Աիւրղի եւ Նեստորի եկեղեցական վէճն, որ 431ին Եփեսոսի Սիւնհոգոսին ձեռքը վերջացաւ, Հայաստանը միայն անուղղակի շօշափեց: Liberatus (գլ. Ը.) կ'աւանդէ, որ Նեստորի կուսակիցները Թէոդորոսի Մոպսուեստացւոյ եւ Գիողորոսի Տարսոնացւոյ գրուածքները ասորերէնի, հայերէնի եւ պարսկերէնի թարգմանեցին եւ ջանացին Հայաստան տարածել, եւ թէ Ակակիոս Մելիտինացի եւ Ռաբուլաս Եգեսացի անոնց դէմ կռուեցան: Հայ եպիսկոպոսները պատգամաւորութիւն մը ղրկեցին ի Ա. Պոլիս, որուն Պրոկղ 435ին աստուածաբանական ընդարձակ գրութիւն մը՝ Թուղթ Պրոկղի առ

* Տես Հ. Յ. Գաթրճեան, Սրբազան Պատարագամատոյցը Հայոց, Ուսումնասիրութիւնք եւ բնագիրք, Վիեննա, 1897:

Հայս (Mansi V. 421—) յանձնեց: ժամանակակիցն Աորիւն կ'աւանդէ, որ Սահակայ եւ Մեսրոպայ աշակերտները Հոռոմոց մայրաքաղաքէն հետերնին բերին Նիկիոյ եւ Եփեսոսի Սիւնհոգոսաց կանոնները: Սահակայ եւ Մեսրոպայ ազգարարութիւն եղաւ Եփեսոսի Սիւնհոգոսին թղթովքն (Պրոկղի՞ թուղթը), որ զգուշանան այն դաղանի գործակատարներէն՝ որոնք Պօղոս Սամոսատացոյն եւ Նեստորի սգւով գրութիւններ կը տարածէին. այս գործակատարներէն մէկը՝ Թէոդորոս յանուանէ կը յիշուի: Սահակ եւ Մեսրոպ զանոնք երկրէն արտաքսեցին: Ասոնց ամենամերձաւոր անձինքներէն միոյն (Աորեան) այս սակաւ տեղեկութիւնը կը ցուցընէ առ նուազն, որ այն ժամանակի Հայերը ժամանակին աստուածաբանական զարգացման բաւական օտար էին եւ չէին հասկընար:

Սահակ վախճանեցաւ 15 Սեպտ. 439: Իրմով վերջացաւ Գրիգոր Լուսաւորչի այրական ճիւղը: Ընտանեաց ստացուածներն անցան դստերն որդւոցը՝ Մամիկոնեանց. իսկ կաթողիկոսութիւնը ասկէ սկսեալ յունական եկեղեցւոյն սովորութեան համեմատ՝ վանականներու կը տրուէր: Սահակայ յաջորդը Յովսէփ ի Շահապիվան ժողով գումարեց, որուն նպատակն էր աշխարհականաց եւ եկեղեցականաց մէջ մուտ գտած այլեւայլ անկարգութիւնները բառնալ:

Քաղկեդոնի ժողովն (451), զոր յետսագոյն Հայերն այնչափ մեծ սաստկութեամբ կ'ատեն եւ կը դատապարտեն, ժամանակակից Հայոց վրայ ամենեւին ազդեցութիւն չունեցաւ: Ասոր մեկնութիւնը կու տան ժամանակակից դէպքերը: Յաղկերտ Բ. (438—457) բուռն փորձ մ'ըրաւ՝ մազդեզանց կրօնը Հայաստանի տիրող կրօնն ընելու: Նախարարներն ի սկզբան տեղի տուին. սակայն քիչ ետքը բովանդակ ժողովուրդն ստք ելաւ, եւ մոգերն ու ասոնց տաճարները բովանդակ Հայաստանի մէջ

ջնջեց: Աարդան Մամիկոնեան այս շարժման գլուխ
 եղաւ: Սակայն Հայերն 451ին շարաշար պարտե-
 ցան, եւ ազատանուոյ եւ եկեղեցականաց բազմու-
 թիւն մը Պարսկաստան տարուեցաւ, ուր բազմա-
 մեայ գերութենէ ետեւ՝ մարտիրոսական մահուամբ
 վճարեցան: Ասոնց մէջ էր նաեւ Յովսէփ կաթո-
 ղիկոս († 454): Հալածանքներն այն ատեն դա-
 դրեցան, երբ Պերոզ թագաւորին 484ին Հայթաղ-
 ներէն (Եփթաղեանք) շարաշար պարտուելովը,
 պարսկական պետութիւնը երկար ժամանակ տկա-
 րացաւ: Ասհան Մամիկոնեան՝ հայազգի՝ մարդ-
 պան եղաւ, եւ ժողովուրդը քաղաքական եւ կրօ-
 նական խաղաղութիւն գտնելով սկսաւ կազդուրիլ:
 Այն ժամանակները տիրող աստուածաբանական
 վիճաբանութեանց հետ Հայերը մինչեւ այն ատեն
 քիչ գործ ունեցած էին. վասն զի կ'աւանդուի —
 թէ եւ յետագոյն աղբերէ մը (Թովմաս Արծրունի,
 Բ, 2) — թէ Աարդանանց ժամանակի ամենամեծ
 անձնաւորութիւնը՝ Եղիշէ պատմագիրը, Նետու-
 րականաց գլխաւորին՝ Բարձուճային հետ անխտիր
 յարաբերութեան մէջ էր: Բայց երբ հանդարտու-
 թիւնը տիրեց, Հայերը տիրող յունական աս-
 տուածաբանութեան ազդեցութեան կատարելապէս
 ենթարկուեցան: Ասոր համեմատ իրենց հաւատոյ
 կանոն եղաւ Չենոնի Հենոտիկոնը (482), եւ այն՝
 խիստ միաբնեայ մեկնութեամբ, որ կը մերժէ քաղ-
 կեգոնի ժողովը: Արդէն Չենոն իւր թագաւորու-
 թեան ժամանակ «... զլուսասփիւռ պայծառա-
 տարած ճառագայթաւէտ զհաւատս առաքելական
 ծաղկեցուցանէր յեկեղեցւոջ Աստուծոյ: Իսկ յետ
 սորա քաջանունն Անաստաս կացեալ յաթոռ թա-
 գաւորութեանն Հոռոմոց (491—518), նմանապէս
 կամ թէ եւս առաւել ճշմարտասիրաբար եւ հա-
 ճոյակատար Աստուծոյ վարուք հաստատէր զաւ-
 անդութիւն բարեպաշտութեան հարցն սրբոց եւ
 շրջաբերական թղթովք նղովեաց զամենայն հեր-

ձուլածողս՝ ընդ ամենեօին եւ զժողովն Քաղկեդոնի նշովէր,, : (Յովհ. Աթղկո., Եղմ. էջ 42, 43*:) Այս տեսութեամբ կը մեկնուի նաեւ այն՝ որ 491ին Բաբգէնի ի Աղարշապատ գումարած ժողովն, ուր ժողովեցան ոչ միայն հայ եպիսկոպոսներ, այլ եւ աղուան եւ (21) վրացի եպիսկոպոսներ իրենց Գաբրիէլ կաթողիկոսին հետ, հանդիսապէս դատապարտեց Քաղկեդոնի ժողովն, Ալեոնի թուղթը եւ Բարժուման (Ուխտանէս Բ, 50) եւ «ի նմին հիման սրբոյն Գրիգորի հաստատեալ կային: Եւ այսպէս յայսմ ժամանակի մի հաւատ բարեպաշտութեան առ հասարակ հաստատեալ լինէր յաշխարհին Հռոմոց, Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից՝ հաւասար ամենեցունց,, : (Յովհ. Աթղկ. Եղմ. էջ 43**:) Բաբգէնի այս ժողովը Հայոց եկեղեցական պատմութեան մէջ դարագլուխ կը կազմէ: Ասկէ սկսեալ Հայք, ինչպէս նաեւ Ասորիք եւ Եգիպտացիք, խիստ միաբնեայ վարդապետութիւնը իբրեւ ուղղափառ ճանչցան: Հմմտ. A. Tér-Mikelian, Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen (Գ — ԺԳ դար), Լայպցիգ 1892*** :

Չ դարու եկեղեցական պատմութիւնը շատ մթին է՝ ժամանակակից աղբիւրներ չըլլալուն. եւ որովհետեւ պատմագիրները թուականներու մէջ անմիաբան են, եւ ոչ իսկ կաթողիկոսաց կարգը ստոյգ է: Արթողիկոսաց կարգին համար կը դորձածեմ Չամչեանի թուականները, որոնք սակայն միայն մերձաւոր արժէք մ'ունին. եթէ տեղ տեղ

* Մոսկուա, 1853, էջ 36: — ** Անդ, էջ 36:
 *** Տես չ. Ե. Գաթրճեան, Իրաւախոսի կեղծիք եւ Իրաց ծշմարտութիւնք, Վիեննա, 1873: Gelzer H., Die Anfänge der arm. Kirche, „Berichte über d. Verh. d. k. Sächs. Gesell.“ Phil.-hist. Cl. 1895 I, II. S. 109—174. նոյն հայերէն ի չ. Ե. Թորոսեան, Վենետ. 1896: Եւ չ. Ե. Գաթրճեանի՝ «Պատմ. միաբնեայ վարդապետութեան ի հայս», անտիպ գործն, որ մօտերս լոյս կը տեսնէ:

հեռանամ անկէ, այն՝ լաւագոյն աղբիւրներու հե-
 տեւելով է: Ասթողիկոսաց կարգը յօրինուածօրէն
 կազմելը տակաւին չէ եղած: Աղբիւրները նաեւ
 Գրչնոյ երկու ժողովները իրարու կը խառնեն:
 Գրչնոյ առաջին ժողովն եղաւ Ներսէս կթղկսի.
 ժամանակ: Սամուէլ Անեցի՝ Աաւատ թագաւորին
 ժամանակ († 531) 524ին կը դնէ: Ժողովոյն նշա-
 նաւորագոյն հայրապետներն էին Պետրոս եպիս-
 կոպոս Սիւնեաց եւ Ներշապուհ եպիպոս. Տարօնոյ:
 Այս ժողովոյս մէջ որոշուեցաւ Յունացմէ վերջ-
 նականապէս բաժնուիլ, Ծնունդն ու Մկրտու-
 թիւնը միեւնոյն օրը տօնել, եւ “Սուրբ Աստուած”ին
 “որ խաչեցար վասն մեր,” յաւելուածը դնել: Գրչ-
 նոյ երկրորդ ժողովը (7 Արաց = 14 Գեկտ. 552)
 Հայոց տօնացոյցը կարգաւորեց, եւ հայ թուականի
 սկիզբ սահմանեց 11 Յուլ. 552: Եւ որովհետեւ
 Հայերը միայն 365 օրուան հասարակ տարին ունին,
 հետեւաբար 1460ին ամբողջ տարի մը ետ մնացած
 են, եւ ասով նաեւ այս միջոցին ունեցան տարի մը՝
 որ քրիստոնէական նահանջ տարւոյ մը Յնր. 1ին
 կը սկսի եւ Գեկտ. 30ին կը վերջանայ: Այս տարին
 է Հայոց 768 թուին = 1320: Նոյն 1320 տարւոյ
 Գեկտ. 31ը Հայոց 769 թուին առաջին օրն է,
 հետեւաբար մինչեւ 1320 քրիստոնէական եւ հայ-
 կական թուականներու տարբերութիւնն էր 551
 տարի, եւ անկէ ի վեր 550 տարի:

Մինչեւ այս ժամանակներն եկեղեցականու-
 թիւնը պարսկական կառավարութեան հետ տանելի
 խաղաղութեան մէջ էր: Սակայն 571ին Գուին
 մայրաքաղաքը հրոյ ատրուչան կանգնելու անմիտ
 փորձը պատճառ եղաւ՝ որ Յովհաննէս կաթողի-
 կոսին առաջնորդութեամբ՝ մոզերն ու Պարսիկները
 ջարդուեցան, որոնց հետ նաեւ առաջնորդն Սուրէն
 մարզպան: Հայերն առ ժամանակ մի Հոռոմոց յա-
 րեցան: Քահանայիցմէ շատերը եւ կաթողիկոսն
 Վ. Պոլիս դիմեցին, ուր վերջինս վախճանեցաւ, եւ

Հայաստան Պարսից տակ մնաց: Մօրիկ (Մաւրիկիոս) կայսրը Խոսրով Պարվէզը վերստին գահ հանելով՝ Պարսկահայաստանի մէկ մեծ մասը դարձեալ իւր իշխանութեան տակ առաւ, եւ հրամայեց Մովսէս կաթողիկոսին, եպիսկոպոսաց եւ աւագանւոյն Ա. Պուլիս ժողովի գալ, որուն նպատակն էր միութիւն: Սակայն Մովսէս խիստ եւ մերժողական պատասխան տուաւ՝ յունական պատարագի ծէսը արհամարհելով: Իւր աթոռանիստն Գուին՝ Պարսից պետութեան տակ էր, եւ այս պետութեան եպիսկոպոսները Մօրկայ ժողովոյն չգացին: Այն ատեն կայսրն Հայաստանի յունական բաժնին կաթողիկոս դրաւ Յովհաննէսը: Մովսէսի եւ ասոր յաջորդ Աբրահամու ժամանակ անընդհատ վէճ էր Արաց հետ: Ծննդեամբ վրացի Աիւրիոնը, որ տասնուհինգ տարի ի Նիկոպոլիս յունական կրթութիւն առած էր, Մովսէս Բըւնոյ կաթողիկէին եկեղեցականաց դասուն մէջ ընդունած էր, զոր եւ անձամբ Արաց կաթողիկոս ձեռնադրեց: Աիւրիոն քիչ ետքը Քաղկեդոնի ժողովոյն ուղղափառութեան համոզուեցաւ, եւ ասոր ընդդիմացող եպիսկոպոս մը պաշտօնանկ ըրաւ: Մովսէս եւ յաջորդն Աբրահամ ջանացին բազմաթիւ նամակներով զԱիւրիոն ետ կեցրնել. սակայն Աիւրիոն յերուսաղէմ ի Ս. Յարութեան տաճարին տիրող հաւատքն ի վկայութիւն կոչեց, ընդունեցաւ չորս սիւնհոգոսները, որով Հայոցմէ անջատումը կատարեալ եղաւ (594ին?): Երբ Խոսրով 604էն ի վեր Հռոմոց հետ պատերազմի մէջ էր, եւ նաեւ իրմէ առնուած հայկական նահանգները ետ առաւ, Աբրահամ բոլոր հայ եպիսկոպոսներն ստիպեց Քաղկեդոնի ժողովը դատապարտել: Իւր յաջորդը Աոմիտաս «իւր նախորդներէն աւելի եռանդ ցուցուց Քաղկեդոնի ժողովը դատապարտելու»: Երբ 614ին Պարսիկներն Երուսաղէմը կործանեցին, Աոմիտաս Երուսաղէմի Պատրիարքական տեղապահին՝ Մո-

դեստոսին միսիթարական թուղթ մը գրեց: Ամի-
տաս 617ին Ս. Սահակայ շինած Ս. Հռիփսիմէի
վկայարանը կործանեց եւ աւելի մեծագործ շինեց:
Շինութեան ժամանակ ստուգուեցաւ որ Սրբուհ-
ւոյն հասակը գրեթէ ութը թիղ եւ շորս մատ էր:
Նաեւ Աղարշապատու կաթողիկէին, որ պա-
տրիարքական աթուոյն Գուին փոխադրուելէն
ետեւ անխնամ էր մնացած, նոր գմբէթ մը շինել
տուաւ:

Հայ եկեղեցւոյ մէջ նոր դար մը սկսաւ Հե-
րակղ կայսեր օրով: Երբ Հերակղ 629ին Խաչն
յերուսաղէմ վերստին կանգնեց հանդիսութեամբ,
Ասորիքի մէջ սկսաւ բանակցիլ միաբնեայց հետ,
որոնք ի սկզբան բարեբախտաբար միութեան հե-
տամուտ էին: Նաեւ Եզը, Հայոց կաթողիկոսն ասոր
մասնակցեցաւ: Թէեւ Եզը ի սկզբան ընդդիմացաւ
յունական հողին վրայ միութեան նպատակաւ
գումարելի ժողովոյն մասնակցիլ, սակայն երբ տե-
սաւ որ կը սպառնացուի յունական բաժնին ուրիշ
կաթողիկոս մը դնել, տեղի տուաւ: Այսորը Եզրի
տուաւ «ձեռնարկ հաւատ նամակի», որ զՆեստոր
եւ ամէն հերետիկոսները կը դատապարտէր, բայց
բնականապէս Քաղկեդոնի ժողովը ասկէ դուրս էր
թողուած: Ինչպէս յայտնապէս կ'երեւայ՝ կը բո-
վանդակէր միակամեայց դաւանութիւն մը, որուն
հաւան էր կաթողիկոսը: Անմիջապէս ետքը Եզը
յԱսորեստան կայսեր հետ տեսնուեցաւ, անոր հետ
Ս. Հաղորդութեան մերձեցաւ, եւ Աղբայ աղա-
հանքը պարգեւ ընդունեցաւ: Իւր տեղը դառնա-
լով քաղաքական մեծ պատիւներու հասաւ: Այս-
չափ ինչ կը պատմէ ժամանակակիցն Սեբէոս. հազիւ
յետագոյն պատմիչները կ'աւանդեն՝ թէ նշանաւոր
աստուածաբանն Յովհ. Մայրագոմեցի իրեն դէմ
սաստիկութեամբ կռուած ըլլայ: Մայրագոմեցի եւ
աշակերտն Սարգիս ծայրայեղ յուլիանեան ուղղու-
թեան կը վերաբերէին, որ ի Հայս շատ հետեւող-

ներ ունեցաւ : Յամենայն դէպս կաթողիկոսը բուն արիութեամբ յաղթող եղաւ միշտ :

Միութիւնը մնաց ցորչափ Հերակղ ողջ էր : Իսլամի ծագումը, թէեւ սաստիկ ճնշեց Հայաստանը, սակայն Հռոմոց եկեղեցական-քաղաքական ակնածութիւնը բարձաւ : Հայոց եւ Յունաց մէջ ազգային ատելութիւնը սաստկութեամբ բռնկեցաւ : Հայաստան գանուող յունական բանակները կը տրանջէին դառնապէս, որ Հայերն իրենցմէ՝ իբրեւ անհաւատներէ կը խորշին : Թէեւ Ներսէս Գ, Եղբի յաջորդը, Յունաստան կրթուած էր եւ ի ծածուկ քաղկեդոնի ժողովոյն (այսինքն միակամեայց վարդապետութեան) մէտ էր, սակայն Հայք բացարձակապէս չէին ուզեր «Ս. Գրիգորի ճշմարիտ վարդապետութիւնը Ղեւոնի թղթոյն հետ փոխել :» Աայսեր բաղձանօք՝ Ներսէսի նախագահութեամբ ի Գուին գումարեալ ժողովն վերստին եւ հանդիսապէս դատապարտեց քաղկեդոնի ժողովը : Բայց երբ Արաբացւոց եւ Հռոմոց մէջ Հայաստանի համար մղուած պատերազմին ժամանակ՝ Առստանդին (Առստանս) կայսրը 652ին անձամբ Գուին գնաց, կիւրակի օրն՝ կաթողիկէին մէջ, քաղկեդոնի ժողովն հանդիսապէս ընդունելի հրատարակուեցաւ. կաթողիկոսն եւ Եպիսկոպոսունք յոյն քահանայէ մը Հաղորդութիւն առին : Անշուշտ երբ յունական հզօր բանակ մը ներկայ էր, ուրիշ կերպ անկարելի էր : Աայսրը քննութիւն մ'ընել տուաւ կաթողիկոսին՝ որ կասկածելի վարմունք կը ցուցընէր, եւ կաթողիկոս մեղապարտ գանուեցաւ. սակայն կայսրն ստիպուած էր շուտով իւր մայրաքաղաքը դառնալ : Աաթողիկոսն ալ իւր թշնամիներուն ձեռքէն Տայք փախաւ, որուն Եպիսկոպոսն էր յառաջագոյն : Ներսէս կառուցած բազմաթիւ եկեղեցիներուն պատճառաւ «Շինող» կոչուեցաւ : 689—90ին Յուստինիանոս Բ յաջողեցաւ Սահակ Գ կաթողիկոսին (677—703) եւ անոր Եպիսկոպոս-

ներուն հետ, զոր Ա. Պօլիս կոչած էր, նոր միութիւն մը յառաջ բերել. սակայն ասոնք հազիւ թէ իրենց հայրենիքը դարձան, վերստին մերժեցին: Եղիա կաթողիկոսի ժամանակ (703—717) Ներսէս Բակուր Աղուանից կաթողիկոսն եւ Աղուանից թագուհին Շպարամ փորձեցին Քաղկեդոնի դաւանութիւնը իրենց երկրին մէջ մուծանել: Սակայն Հայոց կաթողիկոսը Աբդլմելէք խալիֆին մատնեց զանոնք՝ իբրեւ պետութեան դաւաճան: Արաբացի զօրաց օգնութեամբ, որոնք երկու գլխաւոր յանցաւորները շղթայակապ Գամասկոս տարին, Աղուանից ուղղափառութիւնն ազատեցաւ:

Յունացմէ աւելի վտանգաւոր եղան տիրող եկեղեցւոյն համար յարատեւ աճող Խորհրդականք (Mystiker): Գլխաւորաբար բարեպաշտներու մէջ կային ի վաղուց կրօնական կողմնակցութիւններ, որոնք ըստ մասին խաչի պաշտօնը եւ (Հայոց եկեղեցւոյն մէջ քիչ տարածուած) պատկերներու յարգանքը կը մերժէին, եւ ըստ մասին իբրեւ հետեւող ծայրայեղ Յուլիանականութեան՝ կերպապէս Աարժականաց աղանդին (Doketismus) անցած էին: Գիտնական կաթողիկոսն Յովհաննէս Օձնեցի (717—729) Հայաստանի Պաւղիկեանց դէմ բազմաթիւ ճառեր գրեց: Թ (կամ Ժ) դարուն կ'ապրէր անուանին Սմբատ, որ Թոնդրակեցւոց աղանդոյն հիմնադիրը կը համարուի: Թոնդրակեցիք իբրեւ բուն Խորհրդականք՝ կը մերժէին ամէն արտաքին պաշտամունք, ձեռնադրութիւն, կիւրակէն տօնել, մկրտութիւն, Հաղորդութիւն: Իրենց հակառակորդաց այն ամբաստանութիւնը՝ թէ Թոնդրակեցիք գաղտնի անբարոյականութիւններ կը կատարէին, անոնց կարգէն է, զոր ուղղափառ քրիստոնեայք, ինչպէս նաեւ մահմետականք այսպիսի կրօնական հերձուածողներու մասին կը զրպարտեն, եւ բնաւ հաւատալի չէ: Ասոնք նուիրապետութեան հակառակ՝ միայն Ս. Գրոց վրայ հիմնեալ

քրիստոնեայք էին: Բազմաթիւ եւ իրարմէ շատ
տարբեր ճիւղերու բաժնուելով՝ այս աղանդաւոր-
ները հայ եւ յոյն եկեղեցականութեան հալածանք-
ներուն հակառակ՝ դիմացան, եւ անոնց մնացորդը
մինչեւ ցայսօր կը գտնուի: Հմմտ. R. Tér-
Mkrttschian, Die Paulikianer, Լայպցիգ, 1893:

Նոր զարգացում մ'առաւ եկեղեցին թ եւ
ժ դարերուն Բագրատունեաց Հարստութեան ժա-
մանակ: Բազմաթիւ վանքեր կանգնուեցան այս
ժամանակէն. շատ աստուածաբաններու եւ մենա-
կեցաց անուանք կը յիշուին: Նաեւ միաբնեայք
կողքիսէ եւ Յունաց երկիրներէն եկան եւ հայ
վանքերու մէջ հաստատուեցան: Բայց կրօնական
կենաց այս զարգացման հետ նաեւ ատելութիւնն
առ Յոյնս կը սաստկանար: Արդէն Փոտ Պատրիարքն
Զաքարիա կաթողիկոսին հետ (853—876) ի զուր
կը թղթակցէր: Նիկողայոս Միւստիկոսի եւ Պատ-
մազիր Յովհանն կթղկսի. (897—925) սերտ բարե-
կամական թղթակցութիւններն, պարզապէս Հայ-
աստանի անձուկ վիճակը աչքի առջեւ ունենալով,
չեն շօշափեր աստուածաբանական խնդիրները:
Ընդհակառակն Անանիա (943—965) «խորախոր-
հուրդ» մարդկան խորհրդով՝ Յունացմէ մկրտուած-
ները վերստին մկրտել հրամայեց: Իւր մեղմագոյն
յաջորդն Ահաճանիկ իբրեւ ի հաւատս կասկածելի՝
գահընկէց եղաւ: Սեբաստիոյ Մեարոպոլիտն, որ
Հայերը դարձի բերելու հետամուտ էր, անյարմար
փորձ մը փորձեց երկու բնութեանց խնդիրը նորէն
յուզելու, որուն խաչիկ կթղկս. (971—990) եր-
կայն թղթով մը, ցայսօր պահուած (Ստեփ. Ասո-
ղիկ Գ. 21), ընդդիմադրեց, որուն մէջ կտրուկ կեր-
պով Հայոց ուղղափառ վարդապետութիւնը կը
ներկայացուի եւ Ս. Հարց բազմաթիւ վկայութիւն-
ներով կ'ապացուցուի: Որովհետեւ Գուին, երբեմն
Պատրիարքաց աթոռանիստը, Արաբաց ձեռքն էր,
Պատրիարքունք այլեւայլ տեղեր կը նստէին՝ վան-

քերու մէջ, Աղթամար կողմոյ վրայ, դարձեալ Արգինա, ուր Խաչիկ շքեղ կաթողիկէ մը կառուցած էր: Աերջապէս իւր յաջորդն Սարգիս (992—1019) աթոռն Անի հաստատեց, որ Բագրատունեաց մեծապայծառ մայրաքաղաքն էր, ուր եւ Աատրամիդէ թագուհին Գագկայ (989—1020) ամուսինը, հոյակապ կաթողիկէ մը կառուցած էր:

Թ դարուն հայկական անկախ պետութիւնը Բիւզանդիոնի իշխանութեան տակ մտնելովը՝ հայ եկեղեցւոյն համար վատթար ժամանակ մը սկսաւ: Այս նոր ստացուած դաւառներու մէջ յունական մեծ նուիրապետութիւն մը հաստատուեցաւ, գլուխն՝ Աելզէնէի, Աորզէնէի եւ Տարօնի յոյն մետրապոլիտ մը, եւ 21 եպիսկոպոս: Բնականապէս ասոնք անհօտ հովիւներ էին: Յոյնք այն ատեն ալ չգիտցան Հայերու սէրը վաստրկիլ: Հայերուն Քաղկեդոնի ժողովն ընդունել տալու սովորական փորձերն եռանդեամբ շարունակուեցան: Բարձրատիճան եկեղեցականաց հասցուած նեղութիւններն աւելի եւս դառնացուցին Հայերը: Այսպէս Խաչիկ Բ. (1058—1065) երեք տարի ի Ա. Պոլիս արգելուեցաւ: Ռոմանոս Գիողենէս կայսրն Սելջուկեանց դէմ արշաւելու ժամանակ երգում ըրաւ Հայոց հաւատքը ջնջելու (Մատթէոս Առհայեցի, 103). միայն Ալփ-Ասլանէն պարտուիլն արգելք եղաւ գործադրութեան: Աաթողիկոսութեան մեծամեծ հարստութիւններն, որ մինչեւ այն ատեն 500 գիւղերու եկամուտն ունէր (անդ էջ 89), անհետացան, որով կաթողիկոսն ատեն մը կարօտութեան մէջ ինկաւ: Սակայն Աահրամէն՝ Գրիգոր մագիստրոսի որդիէն սկսեալ, որ իբրեւ կաթողիկոս (1065—1105) Գրիգոր կոչուեցաւ, կաթողիկոսութիւնը դարձեալ ժառանգական եղաւ, ինչպէս էր ի սկզբան: Գրիգորի եօթը յաջորդները մինչեւ 1202, ամէնն ալ հօր կամ մօր կողմանէ անոր ազգականներն էին: Ասոնք Պահլաւունիք

կոչուեցան, վասն զի իրենց կարծեցեալ ցեղագրու-
թիւնը մինչեւ Գր. Լուսաւորիչ եւ Սուրէն Պահ-
լաւ կը հանէին: Սակայն առանց հակառակու-
թեան՝ այս վերին աստիճանի կարող ցեղը՝ դժուար-
ին ատեններն հայ եկեղեցւոյն մեծամեծ ծառայ-
ութիւններ մատոյց: Եպիսկոպոսներու փառա-
սիրութեամբը, եւ հայ նախարարներու իրենց եր-
կրին համար յատուկ կաթողիկոս անուանելովը՝
հակառակաթոռ կաթողիկոսներ այն ժամանակ
ցանցառ չէին. եւ երբեմն չորս կաթողիկոս միասին
կը գանուէին: Սակայն ժողովուրդը միայն Գրի-
գորի տնէն կաթողիկոսները օրինաւոր կը ճանչնար:
Գրիգոր Գ. Պահլաւունի (1113—1166) 1147ին
Եղեւսիոյ Զոսլին (Joscelin) իշխանէն գնեց Հռոմ-
կլայ բերդը, որ եւ մինչեւ 1293 հայ կաթողիկոսաց
աթոռանիսան եղաւ: Արեւմտեան եպիսկոպոսներու
օրինակին հետեւելով՝ այս ատենները կաթողիկո-
սունք նաեւ աշխարհական իշխան եղան:

Այն սերտ կապերով, զոր Աիլիկիոյ հայ թա-
գաւորութիւնն Ասորիքի եւ Պաղեստինի լատին
պետութեանց հետ ունէր, նաեւ հայ եկեղեցին
Հռոմայ հետ ի մերձուստ շօշափման մէջ մտաւ:
Հայք ի սկզբան խաչակիրները՝ իբրեւ Յունաց
թշնամիները՝ ուրախութեամբ ընդունեցան: Բայց
ուր որ, ինչպէս Եղեւսիա, անոնց իշխանութեան
տակ մտան, այս արամագրութիւնը կարճ միջոցի
մէջ փոխուեցաւ: Հոս ալ անմիջապէս սկսան եկե-
ղեցական միութեան բանակցութիւնները: Քաղա-
քական պատճառներու համար՝ գլխաւորաբար
թագաւորներն երբեմն նաեւ կաթողիկոսունք, այս
բանակցութիւնները շատ զիջողութեամբ ընդու-
նեցան, թէեւ ասոնք միշտ անպտուղ անցան:
Աւետն Բ. կ'ուզէր, «վասն զի իւր մեծութիւնը
Հռոմայ Պետրոս եւ Պօղոս առաքելոց պարտական
էր», Աեղեստինոս Քահանայապետէն եւ Հենրի-
կոս Զ կայսրմէ թագաւորական թագ ընդունիլ:

Նշանաւոր Արքեպիսկոպոս մը (Մայնցի Konrad von Wittelsbach արքեպիսկոպոսը,) 1198ին թագը բերաւ: Բայց ԲաՏանայապետն ասոր կապած էր երեք պայման 1. Եկեղեցւոյ գլխաւոր տօները միւս եկեղեցեաց հետ նոյն օրը տօնել. 2. Գիշեր ցորեկ յաւիտենական պաշտամունք մուծանել, եւ 3. Ծննդեան (6 Յունուար) եւ Զատիկի հսկման ծումապահք պահել: Թագաւորը՝ աւագանին ու կղերը հանդարտեցուց ըսելով. «Ասոր վրայ մի վրդովէք, ես զինք մի անգամ ընդ միշտ արտաքին ձեւացուցմամբ դո՛հ կ'ընեմ:» Ըքեղ բազմութեան մ'առջեւ — բաց ի Հայոց կաթողիկոսէն ներկայ էին Ասորւոց Պատրիարքն եւ Տարսնի յոյն Մետրապօլիտը — Լեւոն թագաւոր օծուեցաւ: Այս գէպքը նշանաւոր է միութեան ցանկացող հայ աւագանւոյն եւ եպիսկոպոսաց բուն տրամադրութեան համար: Առատանդին Աթողիկոսի շրջաբերականը, որ 1246ին արեւելեան Հայոց տեղեկութիւն կու տայ Սոյ ժողովոյն (1243) վրայ, կը բովանդակէ 23 կանոն եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց բարեկարգութեան եւ կարգաւորութեան վրայ: Լատինացիները կը յիշեցընէ միայն 23^ր կանոնը, որ Փրանկներու ստգտանաց պատճառաւ՝ կը սահմանէ արդէն Յովհաննէս Օձնեցիէն յանձնարարուած Աերջին Օծումը: Իննովկենտիոս Գ. ԲաՏանայապետին թելադրութեամբը նոյն կաթողիկոսն 1251ին ի Սիս ժողով մը գումարեց՝ Հոգւոյն Սրբոյ բղխման վրայ խնդիր ընելով: «Յոյնք միայն ի Հօրէ կ'ըսէին, քանի մ'Ասորիք՝ տարբեր. իսկ ժողովն Հայոց առ արեւելեան կողմանս ի Մեծ Հայս գրեց առ գիտնական Աարդապետն Աանական. վասն զի ասիկայ այն ժամանակ երեւելի էր, նոյնպէս առ Աարդան Աարդապետ, առ Յովսէփ եւ առ այլս, որպէս զի ասոնց կարծիքը լսէ եւ ըստ այնմ պատասխանէ Հռոմայեցւոց: Ասոնք առաքելոց եւ մարգարէից եւ եկեղեցւոյ Ս. Աարդա-

պետաց աստուածաշունչ գրքերը քննեցին, որոնք
 զեկեղեցին հերետիկոսներէ մաքրած էին: Ասոնք
 ըստ պիտոյից քննեցին (բնագիրները) երկու լեզուաւ
 ալ* եւ (գտան) ուղիղ Հռոմայեցւոց դաւանու-
 թիւնը: Եւ ամենայն աստուածաշունչ գիրք լի են
 այսպիսի բանիւք,» (Աիրակոս 51, էջ 196): Յունաց
 գէմ ունեցած խիստ ատելութիւնն անշուշտ այս
 լատինամէտ դաւանութեան նպաստամատոյց եղաւ:
 Սոյ 1307ի «ընդհանրական», սիւնհոդոսը ջանաց
 ամէն եկեղեցեաց հետ (Հռոմ եւ շորս յունական
 պատրիարքութիւնք) միութիւն յառաջ բերել,
 սակայն յիշատակութեան արժանի արդիւնք մը
 չունեցաւ: 1293ին Եգիպտացիք Հռոմկլայն կոր-
 ծանեցին, որմէ ետեւ կաթողիկոսունք Աիս կը
 նստէին: Մինչեւ Աիլիկիոյ թագաւորութեան կոր-
 ծանու մը միութեան անպտուղ բանակցութիւններն
 ու փորձերը շարունակուեցան, որոնք միայն նշան
 են՝ թէ թագաւորք եւ պատրիարքունք արեւ-
 մուտքի օգնութեան կարօտ էին:

Սակայն Հայոց՝ թէեւ մէկ փոքր մասը՝ ԺԳ
 եւ ԺԵ դարուն վերջնականապէս միացաւ Հռոմայ
 հետ: Նշանաւոր էր մանաւանդ Յովհ. Քոնեցի
 Վարդապետին գործունէութիւնը, որ Բարթողի-
 մէոս Գոմինիկեան վանականէն լատիներէն սորվե-
 լով՝ անոր հետ միասին Գոմինիկեանց առանձին
 ճիւղ մը՝ Միաբանողները հիմնեց: Իւր գործունէու-
 թիւնը տարածեց մինչեւ Փոքր Ասիա եւ Խրիմ.
 Իւր բարենորոգիչ գործունէութիւնն այնչափ յա-
 ռաջ գնաց՝ որ եկեղեցական պաշտամանց մէջ լա-
 տիներէն լեզուն մուծեց, Հայոց խորհուրդներն
 անվաւեր հրատարակեց, եւ այս պատճառաւ աշ-

* Աիրակոս կ'ըսէ՝ «ըստ պիտոյիցն վարեցեալ
 երկոքումք օայնիւք», այսինքն՝ ըստ պիտոյից երկու
 քացատրութիւնն ալ գործածած են, որ է՝ մերթ ի
 չօրէ, եւ մերթ ի չօրէ եւ յՈրդւոյ:

խարհականները կրկին մկրտեց, իսկ իրեն հետեւող եկեղեցականները կրկին ձեռնադրեց: Իւր հետեւողներուն մէջ առանձինն նշանաւոր է Ուրմիոյ եպիսկոպոսը Ներսէս Պալենց, որ միւսներուն պէս Հայոց եկեղեցիէն եւ Հայաստանէն մերժուելով՝ վրէժ առնելու համար մինչեւ Աւինտոն Բենեդիկտոս ԺԲ Քահանայապետին գնաց, եւ Հայոց եկեղեցին զրպարտեց՝ 117 մոլորութիւններ անոր վերագրելով: Ասոնք ուղարկուեցան Հայոց կաթողիկոսին, եւ Սոյ 1342ի ժողովոյն մէջ կէտ առ կէտ մերժուեցան եւ այս հիմնական մերժմամբ Աղեմէս Քահանայապետը գոհ եղաւ: Միաբանողաց կրօնամոլութեամբ գործելն աւելի իրենց նպատակին հակառակ արդիւնք յառաջ բերաւ: Այն ոչ-անհիմն երկիւղն՝ թէ միաբանութեամբ եկեղեցական պաշտամանց հին հայ ազգային լեզուն գոհ պիտի երթայ, Հայոց մեծամասնութիւնն ետ կեցուց միութեան խորհրդէն: Հմմտ. Clemens Galanus, Conciliationes ecclesiae Armenae cum Romana, շուտ 1650. (Այս գիրքը նաեւ կաթողիկեայք վերիվերոյ եւ անվատահելի կը նկատեն:) A. Tér-Mikelian, Der kritische Wert römischer Litteratur: ZwTh, 1894 էջ 598—:

Նաեւ Յունաց հետ անընդհատ միութեան բանակցութիւններ եղան: Մանուէլ Ամեննոս կայսրն այս նպատակաւ 1165էն ի վեր ընդարձակ թղթակցութիւններ ունեցաւ, որուն Հայոց կողմանէ կը պատասխանէր գլխաւորաբար Ներսէս Գ Շնորհալի (կթղկս. 1166—1173): Բազմաթիւ նամակներով եւ դաւանութիւններով Ներսէս՝ որթողոքս միաբնեայ վարդապետութիւնը որոշ կերպով, թէեւ մեղմ եղանակաւ պաշտպանեց: Բացարձակ կը պնդէր թէ բնութեան եւ թէ կամաց վրայ: Եւ սակայն քիչ մ'իրարու կրցան մերձենալ: Հայք տեղի տուին՝ որ Յոյնք “նեստորական բաժանմանէ,” ազատ են, եւ Յոյնք՝ թէ Հայք “եւ-

տիքական խառնմանէ, ազատ են: Ներսեսի յաջորդն Գրիգոր Գ. (1173—1180) շարունակեց բանակցութիւնները. սակայն Հռովմէացի 1179ի ժողովը մերժեց Յունաց պահանջքները. գլխաւորաբար Մեծ Հայաստանի եպիսկոպոսներն ու վանահայրերը, որոնք Արլիկիոյ թագաւորներուն իշխանութենէն դուրս էին, այն պայմանաւ միայն միութիւն թոյլ կու տային, որ Յոյնք Ներսեսի հակաքաղկեդոնական դաւանութեան մօտենան: Սակայն 1180ին վախճանեցան Մանուէլ եւ միութեան հակամէտ Գրիգոր կթղկս. որով ամենայն ինչ յօդս ցնդեցաւ: 1196ին դարձեալ «ընդհանրական» սիւնհոդոս մը գումարուեցաւ ի Տարսոն, որ Աելոն Բ. թագաւորին քաղաքական նպատակներուն ծառայեց, բնականապէս առանց իրական միութիւն մը յառաջ բերելու: Սակայն նշանաւոր է Ներսիսի Լամբրոնացւոյ՝ Տարսոնի եպիսկոպոսին ատենաբանութիւնը, այս հաւատոյ բանակցութեանց բողոքովին ամայի Սահարային մէջ ճշմարիտ Ովասիս մը: Ներսէս պարզ խօսքերով կ'ըսէ Հայոց եւ Յունաց հաւասարապէս, որ ըստ ինքեան երկուքն ալ միեւնոյն հաւատքն ունին, եւ ամբողջ վիճաբանութիւնը անարգ կռիւ մըն է բառերու: Ար զարմանայ որ քրիստոնեայք միասին կը ճաշեն, սակայն չեն հաղորդիր միասին մարմնոյն Քրիստոսի: «Այլ ասես (Հռոմն) թէ հրաժարեմ՝ զի մի պղծիցիմ ի նմանէ որ Հայն է. կամ ես՝ որ Հայս եմ, (հրաժարեմ) ի Հռոմէն (զի մի պղծիցիմ ի նմանէ որ Հռոմն է) ... եւ զի՞նչ է նորա պղծութիւն, կամիս քննեսցուք. ոչ վարք, ոչ գործք, այլ զի զՔրիստոս Աստուած եւ մարդ խոստովանիմք: Ի մի հաւատ կալով երկուց կողմանցս, վասն բայից եւ բառից զմիմեանս պիղծս համարիմք:» Այսպիսի ազատ եւ բարձրաթափչ ըմբռնում մը երկու կողման հաւատոյ սահմանափակ պահապաններուն անհաս եւ անըմբռնելի էր:

Հատ դարմանալի է որ Հայք մինչդեռ Հռոմայ եւ Բիւզանդիոնի հետ բանակցութիւններ կ'ընէին, վէճի մէջ էին Ասորւոց հետ, որոնք ի հաւատոյս իրենց հետ ամենասերտ կապ ունին. ասիկայ յայտնի նշան է որ այս աստուածաբանական վէճերն ոչ այնչափ վարդապետական, որչափ ազգային պատճառներէ յառաջ կու գային: Գրիգոր Գ. կթղկան. (1113—1166) ճառի մը մէջ Ասորիները կը յանդիմանէ, որ մէկ մատով երեսնին խաչանիշ կ'ընեն, եւ այն գինին, մեղրն ու ձէթն, որոնց մէջ մուկ մ'իներկած ըլլայ, կ'օրհնեն եւ կը ճաշակեն: Ասորիք ալ կը պատասխանէին որ Հայերն անխմոր հաց պատարագելով՝ հրէութեան անցած են: Իրաւամբ Հեթում Ա. թագաւորն (1224—1269) զայրացած էր, որ Ասորիները՝ որոնք իւր պետութեան մէջ մեծ կալուածներ ունէին, ի Խառան Հայոց թող չէին տար եկեղեցւոյ մէջ խորան մը կանգնել: Այսու հանդերձ՝ արդէն Գրիգոր Գ. Տղայ (1173—1180) իւր գահակալութեանն առթիւ նորոգեց այն հին սովորութիւնը, եւ Ասորւոց պատրիարքին իւր հաւատոյ դաւանութիւնը ղրկեց. Ասորւոց պատրիարքն ալ Հայոց կաթողիկոսին ղրկեց: Ասոր վրայ Միքայէլ Մեծ Ասորւոց պատրիարքը (1166—1199) շատ մեծ ուրախութեամբ կը գրէ:

Կաթողիկոսաց բազմանալու ժամանակ՝ անիկայ միայն օրինաւոր կը նկատուէր, որուն քովն էր Գր. Լուսաւորչի Աջը, զոր ճշմարիտ խաչափայտի եւ սուրբ գեղարդեան հետ միւռոնօրհնէքի կը գործածէին: Ստեփանոս կթղկսի. ժամանակ (1290—94) այս Աջը Մամելուքները Եգիպտոս տարած էին, բայց ասոնք, ինչպէս զրոյցը կ'աւանդէ, պատժուեցան այնպէս, ինչպէս երբեմն տապանակին փղշտացի յափշտակիչները: Անոր համար Սիս գարձուցին Աջը, եւ անկէ ի վեր Սիս նասող կաթողիկոսն այս նշխարին զօրութեամբը իբրեւ օրինաւորն եւ ընդ-

հանրականն ճանչցուեցաւ: Արիւիկիոյ թագաւորու-
 թեան կործանմանէն ետեւ հայ ազգութեան կեն-
 դրոնը, որ այժմ ալ եկեղեցականօրէն գոյութիւն
 ունի, Մեծ Հայք փոխադրուեցաւ: 1438ին Գրի-
 գոր կաթողիկոսի ժամանակ († 1447) այս սուրբ
 պահպանակն յանկարծ աներեւոյթ եղաւ, եւ դար-
 ձեալ յերեւան ելաւ Էջմիածնի վանքին մէջ, որ
 թագաւորական եւ կաթողիկոսական հին աթոռա-
 նիստ Աղարշապատ քաղաքն է: Բնականապէս
 Գրիգորի Աջը նաեւ Սիս ալ ցոյց կու տան (Lan-
 glois, Voyage à Sis: Journ. Asiat. V, Série, T. V
 էջ 283—): 1443ին 700 (?) եպիսկոպոսաց, վար-
 դապետաց եւ քահանայից մեծ ժողովք մը զԱր-
 րակոս հանդիսապէս կաթողիկոս ընտրեց, եւ
 Էջմիածին է մինչեւ ցայսօր օրինաւոր կաթողիկոսին
 աթոռանիստը, թէեւ ի Սիս (եւ յԱղթամար) ցայս-
 օր կայ տեղական կաթողիկոս: 1461ին Տէր Զա-
 քարիա, Աղթամարայ կաթողիկոսը, Ջհան Շահի
 ձեռօք ընդունեցաւ «Աթողիկոս ամենայն Հայոց»
 աստիճանը: Զաքարիա՝ Լուսաւորչի Աջն, սուրբ
 խաչվառն՝ որ Գրիգորի, Տրդատայ եւ Ս. Հռիփսիմէի
 հրաշագեղ կուսին ոսկեման պատկերները կը կրէր,
 ինչպէս նաեւ սուրբ ուրարն՝ մեծաւ հանդիսու-
 թեամբ — նաեւ մահմետականք մեծարանք ցուցին
 Աջոյն — Աղթամար փոխադրեց, ուր ընդհանրա-
 կան կաթողիկոսութեան նշանակն՝ Ս. Յակոբ
 Մծբնայ հայրապետի պահոց ուրբաթ օրն՝ 11 Դեկտ.
 1461 հանդիսապէս տեղաւորեցին: Սակայն Արթա-
 նէս եպիսկոպոսին ճարտարութեամբը՝ Էջմիածնի
 Տէր Սարգիս եւ Տէր Յովհաննէս կաթողիկոսներու
 ժամանակ, 1475, այս սրբութիւնք դարձեալ Էջ-
 միածին փոխադրուեցան:

Յետագոյն ժամանակի հայ եկեղեցւոյն
 պատմութիւնը տխուր է ինչպէս Յունացը: Ինչ-
 պէս որ ի Ա. Պոլիս Բ. Գրան բարձրագոյն իշխա-
 նաւորք յունական պատրիարքութիւնն աւելի

վճարողին աճուրդով կու տային, եւ այս բարձրաստիճան եկեղեցականաց բովանդակ գործունէութիւնն էր խարդախութիւններ ընել եւ մուրալու երթալ, նոյնպէս էր նաեւ Հայաստան: Սոֆիներն (Sofi) բոլորովին ազատ կը տրամադրէին Ս. Գրիգորի աթոռոյն վրայ. սովորաբար երկու եւ աւելի կաթողիկոսներ կ'ըլլային, մեծաւ մասամբ անգրագէտ եւ ըստ մասին նաեւ բարոյապէս անարժան անձինքներ: Արիւնարբուն Շահ Աբբաս Ա., որ հայ ազգին ընտրելագոյն մասը անպատմելի նեղութիւններով Սպահան (Նոր Զուղա) փոխադրեց, նաեւ կենդրոնական սրբութիւնքն Պարսկաստան տարաւ: Իրեն ըսած էին, որ "Ս. Էջմիածնի լուսաճաճանչ աթոռն է Գրիգոր Լուսաւորչի Աջը, անով կ'օրհնուի սուրբ մեռոնը, եւ անկէ կը բաժնուի ամէն տեղ, ուր հայ կը գտնուի. անոր համար հայ ժողովուրդը Էջմիածնի սուրբ աթոռոյն եւ այնտեղ նստող կաթողիկոսին կը հնազանդի: " Սրբութիւնքն Պարսկաստան փոխադրուելով՝ յաչս Հայոց նաեւ կաթողիկոսական սուրբ աթոռոյն փառքը Պարսից թագաւորին մայրաքաղաքը փոխադրուեցաւ: Եւ այսպէս 1614ին Մելքիսեթ կաթողիկոսն, Լուսաւորչի Աջը եւ Էջմիածնի եկեղեցական այլ գանձերն փոխադրուեցան Սպահան: Սակայն 1638ին արժանաւոր կաթողիկոսն Տէր Փիլիպպոս յաջողեցաւ թոյլտուութիւն առնուլ Սէֆի Շահէն սուրբ նշխարները Էջմիածին փոխադրելու, ուր եւ կը մնան զայսօր:

Պարսկական հալածանքներու ժամանակ Հայերը մինչեւ արեւմուտք հեռաւոր վայրեր ցրուեցան: Գլխաւորաբար Լեհաստան վաճառականներու հարուստ գաղթականութիւն կար: Լեմբերգ վախճանեցաւ 1625ին Մելքիսեթ կաթողիկոսն, որ Շահ Աբբասի անտանելի նեղութիւններէն փախած եկած էր, եւ հոն եպիսկոպոսութիւն մը հաստատած էր՝ զՆիկողայոս եպիսկոպոս ձեռնադրելով:

Ասիկայ Յիսուսեանց թելադրութեամբ կաթողիկէ միութեան յարեցաւ, որ պատճառ եղաւ հասարակութեան մէջ երկարատեւ երկպառակութեան. մանաւանդ որ եպիսկոպոսն հասարակութեան ստացուածքն աներկիւղ կը վատնէր: 1652ին Փիլիպպոս կաթողիկոսն հաւանեցաւ համաձայնութեան մը, որով միայն Նիկողայոսին թոյլ կը տրուէր պատարագի մէջ քահանայապետը յիշել, իսկ միւս քահանայք եւ իւր յաջորդները պիտի չյիշէին: Սակայն եպիսկոպոսին թեմը քիչ մ'ատեն կաղաւէն ետեւ՝ մնաց միութեան մէջ:

Նադրը Շահին թագաւորութիւնն Հայոց համար համեմատաբար նպաստաւոր էր: Աբրահամ Արեւտացի կաթողիկոսը (1734 — 1737) Շահէն ամէն կերպով մեծարանք եւ պարգեւներ ընդունեցաւ:

Ժէ դարով կը սկսի՝ բարբարոսութեան խաւարը, որ ԺԳ դարէն ի վեր Հայաստանի վրայ նստած էր, փարատիլ, թէեւ շատ դանդաղ: Էջմիածնէն եկեղեցականներ ղրկուեցան հայերէն տպարաններ հաստատելու: Այսպէս տպարան հաստատուեցաւ 1616ին Ամբերգ, 1640ին Նոր Զուղա եւ Լիվոնոյ, 1660ին Ամստերդամ, որ 1672ին Մարտէյլ փոխադրուեցաւ, 1677ին Ա. Պոլիս, եւն: Մինչեւ այն ատեն Հայերը Ասորիներէն կամ Խպտիներէն չնչին աստիճան մ'աւելի կրթեալ էին: Հայերն եւրոպական քաղաքակրթութեան բերելու անմոռանալի արդիւնքն Մխիթարոյ եւ իւր կրօնին՝ Մխիթարեանց գործն է, որոնք 1717էն ի վեր Աննետիկի Ս. Ղազար կղզւոյն վրայ հաստատուած, բաց ի կաթողիկեայ Հայոց մէջ առաքելութիւն ընելէն, գլխաւորաբար իրենց մատենագրական գործունէութեամբը եւ իրենց մեծագործ տպարանովը՝ արդի հայերէն մատենագրութեան զարգացման եւ իրենց ազգին մէջ դիտութիւններու յառաջանալուն վրայ շատ նշանաւոր ազդեցութիւն ունեցան: Մխիթարեանց մէկ մասը 1773ին Տրիեստ քաղաքը վանք

Տը հաստատեց, որ 1810ին Ալեքսանդր փոխադրուեցաւ : Իրենց նոյնպէս շատ հանրածանօթ տպարանը 1811ին Ալեքսանդր փոխադրուեցաւ :

Յամին 1828 Պարսից Հայաստանը Էջմիածին Մայր Աթոռոյն հետ Ռուսաց իշխանութեան տակ մտաւ, որով Հայոց եկեղեցւոյն համար նոր ժամանակ մը սկսաւ :

Հայոց ազգային եկեղեցին, որուն անդամները սովորաբար, բայց հակառակ ազգին յատուկ գործածութեան, “Գրիգորեան”, կը կոչուին, իւր գլուխը կը ճանչնայ Էջմիածին նստող “Մայրազոյն Պատրիարք եւ կաթողիկոսն ամենայն Հայոց” : Ասիկայ կ’ընտրուի ամէն հայ վիճակներէն զրկուած պատգամաւորներու ազգային ժողովէն : Սակայն Ռուսական կառավարութեան պիտիներկայացրնեն երկու ընտրեալ՝ հաստատութիւն առնլու համար, որմէ մէկը կաթողիկոս, միւսը տեղապահ կ’անուանուի : Աերջընթեր ընտրութեան ժամանակ՝ Ռուսական կառավարութիւնը առաջին անգամ հրատարեալ տեղապահն Տէր Մակար (+ 1893) կաթողիկոս անուանեց : Այժմ կաթողիկոս է Տէր Մկրտիչ Ա. Խրիմեան, երբեմն Պատրիարք Ա. Պոլտոյ : Կաթողիկոսին առընթերակայ է Կաթողիկոսական Սիւնհոգը, որ 7 (յառաջ 12 եպիսկոպոս) անդամէ կը բաղկանայ. արտաքին գործերը կը հոգայ “Աւանական տնտեսութիւնն Մայր Աթոռոյ”, (1 գահերէց, 3 անգամ) : Ասոնցմէ զատ Էջմիածին կը գտնուին 23 անպաշտօն անդամներ : Մայր Աթոռն ունի աստուածաբանական - փիլիսոփայական ճեմարան : Էջմիածնի վանքին մատենադարանին մէկ ցուցակն հրատարակեց Brosset, Catalogue de la Bibliothèque d’Etschmiadzin, Պետերբ. 1840 (անկատար) :* Իսկ Սոյ կաթողիկոսական մատենադարա-

* Կարենեանց Յ., Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, Թիֆլիզ, 1863 :

նին (նորագոյն եւ անարժէք) ձեռագիրներու ցուցակը հրատարակած է Langlois, Journal Asiatique, V. Sér. T. V, էջ 290: — Կաթողիկոսին անմիջնորդական իշխանութեան տակ է Ռուսաստանի հայ նուիրապետութիւնը, որուն թիւը Ռուսք նուազեցուցած են, եւ Պարսկահայաստանի նուիրապետութիւնը: Աղուանից կաթողիկոսութիւնը, որ իբրեւ պատուոյ աստիճան մինչեւ մեր դարը տակաւին ի գոյութեան էր, այժմ բարձուած է. նոյնպէս 1837ի Էջմիածնի մէկ ժողովոյն որոշմամբը՝ Սիւնեաց մետրապօլիտութիւնը ջնջուեցաւ, որ աստիճանն ունեցողը Տաթեւու վանքը կը նստէր եւ ԺԳ դարէն ի վեր «Պրոտոփրօնատէս» (նախամիտ = πρῶτοϋϋρονος, նախաթու) տիտղոսն ունէր: Ռուսաստանի նուիրապետութիւնն այժմ կազմուած է հետեւեալ թեմերէն. 1. Երեւան, օգնական ունենալով Նախիջեւանի, Աղէքսանդրոպօլի, Կարսի եւ Տաթեւու առաջնորդները: 2. Բեսարաբիա, որ ունի 1 օգնական առաջնորդ: 3. Աստրախան, 1 օգնական առաջնորդ: 4. Տփղիս, որ ունի Ախալցխա, Գանձակ (Եղիսաբէթօպօլ) եւ Գոռի օգնական առաջնորդները: 5. Շուշի, 1 օգնկն. առաջն. եւ 6. Շամախի: Կաթողիկոսին վիճակին կը վերաբերին նաեւ Պարսկահայաստանի, Ատրպատականի եւ Սպահանի առաջնորդութիւններն: (Կաթողիկոսաց ցանկը տես առ Ստեփ. Օրբէլեան, Brosset I, էջ 274 — մինչեւ Գրիգոր Է. 1294 — 1306: Առաքել Գաւրիժեցի, Brosset I, էջ 476 — մինչեւ Տէր Յակօբ 1656 — 1680: St.-Martin, Mémoires I. էջ 436 — մինչեւ Ղուկաս 1780): Ընդհանուր կաթողիկոսէն զատ կան ուրիշ երկու մասնական կաթողիկոսներ ալ, որոնք սակայն այս օրս միայն գաւառական մետրապօլիտ են «կաթողիկոս» տիտղոսով: Իրենց միմիակ առաւելութիւնն այն է՝ որ իրենց թեմին համար Ս. Միլուոնը կ'օրհնեն: Սոյ կաթողիկոսութիւնը Մայր Աթոռոյն Էջմիածին փոխադրուելէն

եաքն ալ՝ նոյն կերպով կը շարունակուի (Սոյ կաթողիկոսաց ցանկը St.-Martin, Mém. I, էջ 446 —)։ Սոյ այժմու կաթողիկոսը կը կրէ «Կաթողիկոս տանն Աիլիկիոյ», տիտղոսը։ Ասոր իշխանութեան տակ կան 16 եպիսկոպոսունք ի Աիլիկիա եւ յԱսորիս, Ատանա, Հալէպ, Այնթապ, Մարաշ, Ջէթուէն, Անտիոք, Տէրէնտէ, Մալաթիա եւն, ասոնցմէ ոմանք միայն անուանական առաջնորդ են։ Աղթամար կղզւոյ վրայ մասնական կաթողիկոսութիւնն տանն Աղթամարայ 1113էն ի վեր անընդհատ յաջորդութեամբ կը շարունակուի։ Իւր թեմն է միայն Աղթամար կղզին եւ Անայ լիճը։

Այս մասնական կաթողիկոսութենէ շատ աւելի նշանաւոր է Երկրորդ կարգի ամենաբարձր աստիճանը՝ Պատրիարքութիւնը։ Այժմ կան երկու Պատրիարքունք՝ Ա. Պոլսոյն եւ Երուսաղեմին։ Ասոնք իրենց գոյութեան սկիզբը պարտական են իշխաններու քաղաքագիտութեան, որոնք բաղմաթիւ հայ հպատակներ ունենալով՝ իրենց պետութեան սահմանին մէջ նստող վերին կարգաւոր մը կ'ուզեն։ Եզիպտոսի Մամէլուք Սուլթանները, որ նաեւ Պաղեստինի եւ Ասորիքի տիրած էին, 1311ին Երուսաղեմի պատրիարքութիւնը հաստատեցին։ Ասոր Պատրիարքական իշխանութիւնը կը տարածուի այժմ Պաղեստինի եւ Ասորւոց մէկ մասին վրայ։ Պատրիարքը կը նստի Երուսաղեմի Ս. Յակովբայ վանքը, եւ իրեն ստորակարգեալ են Ռամլէի, Եաֆայի, Բէյրութի, Գամասկոսի եւ Լատակիայի տիտղոսական եպիսկոպոսները։

Հայերն ունին ի Ա. Պոլիս նոյնպէս Պատրիարք մը։ Չայս հաստատած է Մուհամմէտ Ա. Քաթիհ 1461ին, եւ Բրուսայի Յովակիմ եպիսկոպոսը առաջին Պատրիարք դրած է։ Պատրիարքական փոխանորդ է Ծայրագոյն վարդապետ մը։ Պատրիարքին իշխանութիւնը սահմանափակուած է Ազգային ընդհանուր ժողովով եւ Ազգային կենդրոնական

վարչութեամբ: Ազգային ընդհանուր ժողովը կը
կազմեն Ա. Մայր դիւան. 1. Ատենապետ, 2. Փոխ-
Ատենապետ, 3. Ատենադպիր, 4. Փոխ-Ատենա-
դպիր: Բ. Եկեղեցական ժողով, 3 Արքեպիսկոպո-
սունք, 4 Եպիսկոպոսունք, 6 Ծայրագոյն վար-
դապետք, 4 Աւագ քահանայք եւ 3 Քահանայք:
Գ. Գաւառական երեսփոխանաց ժողով, 96 աշխար-
հական երեսփոխանք: Ժողովքներն ատեն ատեն
կը գումարուին. իսկ բուն կառավարութիւնը կը
հոգայ՝ բացի Պատրիարքէն՝ Ազգային կենդրոնական
վարչութիւնը, որ հետեւեալ մասերէ բաղկացած
է. 1. Արօնական ժողով, 14 անդամ, ամէնն ալ
Եկեղեցական: 2. Քաղաքական ժողով, 14 անդամ,
ամէնն ալ աշխարհական: 3. Գատաստանական
խորհուրդ, 8 անդամ, կէսն Եկեղեցական կէսն աշ-
խարհական: 4. Ուսումնական խորհուրդ, 7 աշխար-
հական. 5. Տնտեսական խորհուրդ, 7 աշխարհական.
6. Ատակաց հոգաբարձութիւն, 3 Եկեղեցական,
4 աշխարհական. 7. Հիւանդանոցի հոգաբարձու-
թիւն, 3 աշխարհական:

Պատրիարքին մասնաւոր պաշտօնեայքն են՝
Արօնական տեսուչ, Արթական տեսուչ, Տնտեսական
տեսուչ եւ երկու Գործակատար: Պատրիարքն ունի
հետեւեալ Դիւանատներն՝ 1. Արօնական դիւա-
նատուն, 2. Քաղաքական դիւանատուն, 3. Տաճ-
կական դիւանատուն, 4. Փոխանորդարանի դիւա-
նատուն, 5. Մասնաւոր դիւանատուն, 6. Պատրի-
արքարանի Ելեւմտից դիւանատուն, 7. Անցագրա-
տան դիւանատուն: Այս ամէն դիւանատները 2 — 3
պաշտօնեայ կ'ունենան:

Պատրիարքին ենթարկեալ է նաեւ Արմաշու
Պատրիարքական Դպրեվանքը: Ասոր վերին հոգա-
բարձութիւնը կազմուած է 9 անդամներէ. գահե-
րէցն է Պատրիարքը. ասոր տեղապահն է վանա-
հայրն՝ Մաղաքիա եպս. Օրմանեան*, վանատունը

* Այժմ Պատրիարք Կ. Պոլսոյ:

կը կազմեն 6 Վարդապետք: Գիտութեան հետեւեալ ճիւղերուն համար ուսուցիչներ դրուած են, այն է՝ կրօն, հայերէն լեզու՝ մատենագրութիւն եւ պատմութիւն, տաճկերէն, գաղղիերէն, ընդհանուր պատմութիւն, երգեցողութիւն, ուսողութիւն եւ բնագիտութիւն: 1892ին Գպրեվանքը կային 36 աշակերտ, 2 վարդապետացու եւ 16 ծառայ:

Այժմ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին անմիջնորդական իշխանութեան տակ են հետեւեալ եպիսկոպոսութիւնները՝ Երզնկան Տաճկաստան՝ Ադրիանոպոլիս եւ Ռոդոսոսոյ. ի Փոքր Ասիա՝ Ամասիա եւ Մարսուան, Անկիւրիա, Եւդոկիա, Տրապիզոն եւ Ճանիկ, Նիկոպոլիս, Սեբաստիա, Կեսարիա, Զմիւռնիա, Բրուսա, Նիկոմեդիա. ի Հայաստան մերձաւոր գաւառները՝ Բաբերդ, Բասեն, Կարին, Երզնկա, Կամախ, Գերջան, Ակն, Արաբկիր, Զմշկաձագ, Խարբերդ Բալու, Բաղէշ (Բիթլիս), Մուշ, Ախլատ, Վան, Ախմ, Արղն, Բայազիտ եւ Ալաշկերտ, եւ քանի մ' ուրիշ տեղեր: Ի Մեջագետք՝ Բիրէջիք, Եդեսիա, Տիգրանակերտ, Սղերդ եւ Բաղդատ: Յետեւորդ՝ Կահիրէ: Այս աստիճանոց մեծագոյն մասը Վարդապետներ կը կառավարեն: Ինչպէս Յունաց՝ նոյնպէս Հայոց քով բարձրաստիճան եկեղեցականներն վանական կղերէն կ'առնուին, զլիաւորաբար անոնցմէ՝ որ Վարդապետ աստիճան ունին, այն է քարոզիչ եւ ուսուցիչ. («Վարդապետ», բառը կ'երեւայ թէ հետեւանոսական ծագում ունի): Թէ Ռուսական, թէ Տաճկական եւ թէ Պարսկական Հայաստանի մէջ վանքեր արտաքոյ կարգի շատ կան, որոնցմէ ոմանք ցայսօր ալ շատ կալուածներ ունին: Բայց ամէն տեղ միաբանները գրեթէ միայն մէկ քանի բնակիչներ են. եւ պէտք է ըսել՝ որ շմիացեալ Հայոց քով վանականութիւնը շատ անկած վիճակի մէջ է: Նոր սգւով կը թեալ Հայերը վանականութեան անունը լսել չեն ուզեր:

Հռոմէական եկեղեցւոյ հետ միացեալ Հայերը
 Խաչակրաց ժամանակէն եւ Միաբանողներէն սկսեալ
 ցայսօր կան, եւ կամաց կամաց՝ բայց ոչ շատ՝ կ'ա-
 ճին: Թէ՛ Էջմիածնի եւ թէ՛ Սսոյ բազմաթիւ կաթո-
 ղիկոսներ Հռոմայ հետ յարաբերութեան մէջ մտած
 են: Իրենց հպատակութեան յայտարարութիւն-
 ներուն վաւերականութիւնը մեծաւ մասամբ տա-
 րակուսական է, եւ ապահովապէս՝ անկեղծութիւնը
 տարակուսական է*: Յամենայն դէպս թէ հոգեւորա-
 կանութիւնը եւ թէ ժողովուրդը հակահռոմէական
 էին, եւ այնպէս ալ մնացին: Յամին 1562 Էջ-
 միածնի Միքայէլ կաթողիկոսը Հռոմ Պիոս Գ Քա-
 հանայապետին պատգամաւոր զրկեց զԱբգար, որ
 կ'ըսուի թէ արքայական տնէ ըլլայ: Աբգար ի Հռոմ
 հայերէն տպարան մը հաստատեց, ուր 1567ին նախ
 Սաղմոս եւ վերջէն ուրիշ գործեր տպագրուեցան:
 Պիոս Ե այս Հայոց պարգեւեց Ս. Մարիամ Եգիպ-
 տացւոյ եկեղեցին, վանատունը եւ դրակից շէնքերը.
 եւ Գրիգոր ԺԳ կ'ուզէր Հայոց Արժարան մը հաս-
 տատել. բայց մահն խափանեց: Ուրբանոս Ը.էն
 սկսեալ հայ կղերացուներն Հաւատոյ տարածման
 (Propaganda) վարժարանը գրուեցան: Նաեւ ժէ
 դարուն բազմաթիւ կաթողիկոսներ հպատակու-
 թեան թուղթ գրեցին Հռոմ. սակայն այս ամե-
 նայն հետեւութիւն մը չունեցաւ: Բայց միեւնոյն
 ժամանակ, երբ Մխիթարեան Միաբանութեան
 հիմնարկութեամբը միացեալ Հայոց հասարակու-
 թիւնն այնպէս սաստիկ աճում ունեցաւ, նաեւ
 Հռոմայ հետ իրապէս միութեան մէջ եղող կաթո-
 ղիկոսութիւն մը հաստատուեցաւ: Աբրահամ,
 1710էն ի վեր կաթողիկէայ-հայ եպիսկոպոսն
 Բերիոյ, Լիբանանու վրայ Քերեմի վանքն հաս-

* Ընդհանուր ըսուած խօսք մը: Կարելի է տա-
 րակուսի՛լ՝ բայց պէտք է նաեւ տարակուսելու պատ-
 ճառներն ըսել:

տատեց՝ Ս. Անտոնի կանոններով* : 1740ին իրեն-
ներէն Սոյ Պատրիարք ընտրուեցաւ. (Հռոմ պաշ-
տօնապէս միայն «Պատրիարք» տիտղոսը կը գործ-
ածէ. իսկ չմիացեալ Հայերն կաթողիկոսին եր-
կրորդաբար նաեւ «Պատրիարք» անունը կու տան,
եւ այս անունը կը գործածեն նաեւ երկրորդ աս-
տիճանի բաժրաստիճան եկեղեցականին,) եւ 1742ին
Բենեդիկտոս ԺԴ Քահանայապետէն Պապին ըն-
դունեցաւ : Եւ որովհետեւ Աբրահամ Արևիկիոյ մէջ
Սոյ չմիացեալ կաթողիկոսին հետ միասին կենալ
չէր կրնար, աթոռը Լիբանան փոխադրեց. եւ հոն
1749ին վախճանեցաւ : Ինքն եւ իւր յաջորդները
իրենց անուան քով Գլխաւոր Առաքելոյն անունն
ալ առին : Յակոբ Պետրոս Բ 1749—1753 իւր
բնակարանն հաստատեց Լիբանանու Չմմառի Մա-
րեմայ վանքը, զոր իւր նախորդն սկսած էր շինել :
1740—1866 ութ Պատրիարք Սոյ տիտղոսական
աթոռը նստան. բայց իրենց աթոռանիստը Չմմառ
էր. Արևիկիա եւ Ասորիք իրենց իշխանութեան տակ
էին : Իսկ Ա. Պոլսոյ եւ Փոքր Ասիոյ միացեալ Հայե-
րը Ա. Պոլիս նստող Առաքելական նուիրակի մ' իշ-
խանութեան տակ էին. բայց քաղաքական իրաց
մէջ Ա. Պոլսոյ չմիացեալ Հայոց Պատրիարքին
ստորակարգեալ էին : Ասիկայ ամէն տեսակ նեղու-
թեանց պատճառ եղաւ, եւ 1827—1828ին Ա. Պոլ-
սոյ մէջ կաթողիկեայ Հայոց դէմ սաստիկ հալա-
ծանք մը յառաջ բերաւ : Գաղղիական դեռպանին
միջամտութեամբ՝ Սուլթան Մահմուտ** 1831

* Անտոնեան Միաբանութիւնն հաստատուեցաւ
1704ին Յակոբ քահանայ Յովսէփեանի ձեռքով : Իսկ Ա-
բրահամ Եպիսկոպոսն Բերիոյ (Հալէպ) 1716ին կաթո-
ղիկեայ հաւատքին համար Ա. Պոլսոյ Յովն. Կոլոտ Պա-
տրիարքին ձեռք տուաւ կղզին արտորուած էր, 1720ին
ազատեցաւ եւ եկաւ Լիբանան Անտոնեանց քով եւ
անկէ կը կառավարէր թեմը :

** Բնագիրն ունի՝ Աբդիւլ-Մէջիդ :

Յունուար 5ին կաթողիկեայ Հայերն իբրեւ օրինաւոր գոյութիւն ունեցող հասարակութիւն ճանչցաւ: Ասոնց յատուկ աշխարհական Մեծ մը գրուեցաւ, որ «Պատրիարք» (Փաթրիք) անունն ունէր: Իսկ Վ. Պուսոյ եւ Փոքր Ասիոյ հոգեւոր եկեղեցական պետը՝ Արքեպիսկոպոս եւ Նախագահ անունը կը կրէր: Երբորդ Նախագահն Անտոն Հասուն (1846էն ի վեր) Գրիգոր Պետրոս Ը.ի Սոյ Պատրիարքին մահուանէն ետքը (1846—1866) հայ եպիսկոպոսաց ժողովոյն մէջ, որուն Երուսաղեմի Վալերգա Պատրիարքը նախագահ էր, եւ որուն մինչեւ այն ատեն ժողովոյ մասնակցող աշխարհականները ամենեւին մասնակցութիւն չունեցան, 1866 Սեպտ. 14ին Պատրիարք ընտրուեցաւ՝ Անտոն Հասուն Պետրոս թ. անուամբ: Իրաւաբանական յարաբերութիւնները կանոնաւորելու համար՝ Պիոս թ. յամին 1867 Յուլ. 12ին „Reversurus“ կոնդակը տուաւ, որով Աիլիկիոյ պատրիարքութեան թեմերը Վ. Պուսոյն հետ կը միացընէր, եւ կաթողիկեայ Հայ եկեղեցւոյ մինչեւ այն ատեն ունեցած ազատութիւնները մեծապէս կը չափաւորէր. այսպէս՝ յառաջագոյն եպիսկոպոսն ազատօրէն կ'ընտրուէր, իսկ այս կարգադրութեամբ՝ երեք ընտրեալ պիտի անուանուէր եւ Պատրիարքին ձեռօք Ս. Աթոռոյն պիտի ներկայացուէր. դարձեալ Պատրիարքն ամէն հինգ տարի անգամ մը Առաքելոց Սեամբը պիտի այցելէր: Սակայն միացեալ Հայոց մէկ մեծ մասը եկեղեցական հին սովորութեանց յարած մնաց: Տաճկական պետութենէն նեցուկ գտնելով՝ մերժեցին „Reversurus“ը, եւ իրենք զիրենք «Արեւելեան կաթողիկեայք» անուանեցին: 1870ին, Վատիկանեան ժողովոյն առթիւ, Հռոմէն կերպապէս ալ բաժնուեցան*: Միացեալ Հայոց մէջէն մտաւո-

* Ասոնք չորսմայ Բահանայապետաց զլիսաւորութիւնը միշտ կ'ընդունէին, եւ իրենք զիրենք չորսմէն բաժանեալ չէին նկատեր:

բապէս զարգացեալներն, այսպէս ամբողջ Անտոնեան Միաբանութիւնը նաեւ Անտոնեան Միաբանաց մէկ մեծ մասը, այս կողմն էին: Պիոս Թ. 1870 Մայիս 20ին բազմաթիւ եկեղեցականներ կախակայեց պաշտօնէն: Եւ երբ ասոնք չհպատակեցան, 4 եպիսկոպոս եւ 45 Աարդապետ բանադրեց: Այս վաղահաս պատժոյն հետեւութիւնն այն եղաւ՝ որ անջատեալներն ինքնակաց կազմակերպութիւն առին քաղաքական Պատրիարք դնելով Յովհաննէս Քիւփէլեանը եւ եկեղեցական Պատրիարք՝ Յակոբ Պահ-թիարեան Տիգրանակերտի եպիսկոպոսը. բայց վերջինս յանձն չառաւ: Հռոմայ՝ (1870 եւ 1871) Պուլիիմ եւ Քրանքի նուիրակներու առաքելական թղթերով տաճկական պետութիւնը վաստկելու ջանքերն կատարելապէս անյաջող ելան: Հասուն Պատրիարքն 1872ին պետութեան կողմանէ արսորուեցաւ, որ եւ գնաց Հռոմ նստաւ: Հազիւ 1874ին կաթողիկէայ Հայերը դարձեալ իրենց Պետն ունեցան:

Բայց ռուս-տաճկական պատերազմին պատճառաւ Բ. Գրան անձուկ վիճակն Հռոմ յօգուտ դործածեց՝ մէջերնին միաբանութիւն մը (Concordat) հաստատելու, որով Քիւփէլեանքն — այսպէս կ'անուանէր Հռոմ Արեւելեան կաթողիկէայքը — պետութիւնը Հռոմայ յանձնեց: Հետզհետէ առանձին հասարակութիւններ՝ իրենց առաջնորդներովը դարձեալ հաշտուեցան. 1879ին Ապր. 18ին Քիւփէլեան անձամբ Հռոմ գնաց եւ անձամբ Աեւոն ԺԳ Քահանայապետին հպատակութիւն յայտնեց: Բնականապէս այս առթիւ քանի մը եպիսկոպոս եւ վարդապետներ չմիացեալ Հայոց գացին յարեցան*: 1880 Գեկտ. 13ին Անտոն Հասուն՝ Սրբոցն Ախտալիսի, Գերվասիոսի եւ Պրոտասիոսի տիտղոսով — առաջին հայ — Վարդինալ անուանուեցաւ: Իւր յաջորդն իբրեւ Պատրիարք Աիլիկիոյ՝

* Ասոնց մէջ եպիսկոպոս չկար:

(Ciliciae Armenorum) 1881 Օգոստ. 4ին ընտրուեցաւ Ստեփանոս Ազարեան՝ Ստեփանոս Պետրոս Ժանուամբ:

Մինչեւ այս ատեն Հռոմ ուսում առնող Հայերն Հաւատոյ տարածման Վարժարանին մէջ կ'ուսանէին. Լեւոն ԺԳ իրենց համար յատուկ Վարժարան հաստատեց San Nicolò da Tolentino անուամբ: Յամին 1888 Յուլիս 25ին Քահանայապետն Շրջաբերական մ'ուղղեց «Առ մեծարոյ եղբարս մեր՝ Ստեփանոս Պետրոս Ժ, Պատրիարք Աիլիկիոյ, առ Արքեպիսկոպոսունս, եպիսկոպոսունս, եւ առ սիրելի որդիս մեր Քահանայս, Վանականս եւ առ հայածէս հաւատացեալս, որք ի շնորհս եւ ի հաղորդութեան ընդ առաքելական Աթոռոյ կապեալ են:», Ասոր մէջ հանդիսապէս կ'ապահովցուի՝ որ աստուածային պաշտամանց մէջ հայերէն լեզուն եւ արարողութիւնները պիտի պահպանուին, եւ կը հաստատէ զայն ամենայն՝ ինչ որ Բենեդիկտոս ԺԳ Հայոց եւ այլ արեւելեան ծիսից անարատ պահպանութեան համար սահմանած է: Հմմտ. P. Donat Vernier, S. J., Histoire du patriarcat Arménien catholique, Lyon-Paris. 1891.*

Notizia statistica delle missioni cattoliche in tutto il mondo, Roma, coi tipi della S. C. di Propaganda fide 1843 (նաեւ առ O. Mejer, Die Propoganda I, էջ 473— ապուած) հրատարակութեան համեմատ՝ 1843ին Աիլիկիոյ պատրիարքութիւնն (աթոռանիստն Խեսրովան ի Լիբանան) ունէր 8.000 հաւատացեալ: Պատրիարքին առընթերակաց էին 3 Արքեպիսկոպոսունք անուա-

* Հ. Վ. Ըստկարեան, Եկեղեցական պատմութիւն, հանդերձ ազգային եկեղեցական պատմութեամբ, Վիեննա 1872: Ա. Արքեպ. Պալժեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս եւ միութեան նոցա ընդ հռոմէական Եկեղեցւոյ ի Փլորենտեան սիւնհոդոսի, Վիեննա, 1878:

նական թեմով (Ատանայի, Ամասիոյ եւ Մարաշի)։
 Աեսարիոյ անուանական արքեպիսկոպոսը կը նստէր
 յԵւդոսկիա՝ իբրեւ Փոխանորդ Փոքր Հայոց։ Իրապէս
 թեմական եպիսկոպոս ունէր Պատրիարքը միայն Եր-
 կու, այն է Բերիոյ (Հալէպ) (500 ընտանիք) եւ Մէր-
 դինի (200 ընտանիք) Արքեպիսկոպոսները։ Ատա-
 նայի, Տիգրանակերտի եւ Եւդոսկիոյ թեմերը Պա-
 տրիարքն իբրեւ Մշտնջենաւոր առաջնորդ (Admini-
 strator perpetuus) կը կառավարէր։ Կ. Պոլսոյ Արք-
 եպիսկոպոս-Նախագահին թեմն ունէր 27.000
 հաւատացեալ։ Նախագահն ունէր օգնական մը,
 որ Արքեպիսկոպոս էր անուանական տիտղոսով, 5
 Արտաքին օգնական (Vicarii foranei) եւ 78 քա-
 հանայ։ Պիոս Թ. 1850ին Անկիւրիա, Արդուին,
 Բրուսա, Կարին, Սպահան եւ Տրապիզոն եպիս-
 կոպոսական թեմ ըրաւ միացեալ Հայոց համար,
 եւ զասոնք Նախագահին իշխանութեան ստորա-
 կարգեց։ Աւստրիա-Հունգարիա 14.000 հայ կա-
 թողիկեայ հաւատացեալ կը հաշուի։ Ի Աեմքերզ
 կայ հայ Արքեպիսկոպոսութիւն մը։ Ռուսաստանի
 (Խրիմ, Ղազան, Աստրախան) 28.144 կաթողիկեայ
 Հայերը Մխիթարեան վարդապետներու եւ քա-
 փուչին կրօնաւորաց ձեռքն են։ 1847ին միաբանուե-
 ցաւ Երկու եպիսկոպոսութիւն հաստատել, բայց
 չգործադրուեցաւ, եւ Բերլինի 1878ի խաղաղու-
 թեամբ Արդուինի եպիսկոպոսութիւնը Ռուսաց
 բաժնին անցաւ (թէեւ այժմ դատարկ է աթոռը)։

Աենեակի Մխիթարեանները, որոնց Ընդ-
 հանրական Աբբահայրը Տրայանոպոլսոյ Արքեպիս-
 կոպոսի անուանական տիտղոսն ունի, այժմ ու-
 նին վանատուն եւ եկեղեցի ի Սամսոշույվար* (Տրան-
 սիլվանիա), Կ. Պոլիս, Տրապիզոն, Բաղէշիք,
 Թէոդոսիա, Խարասուբազար եւ Սիմֆերոպոլ։ Ի
 Կ. Պոլիս, Տրապիզոն եւ Բաղէշիք նաեւ դպրոց

* Ուղղէ՝ Եղիսաբեթուպոլիս։

ունին : 8 — 10 վարդապետք կը գործեն ի Խրիմ, Կաւկաս եւ Պարսկաստան :

Վիեննայի Մխիթարեանք, որոնց Ընդհանրական ԱբբաՏայրը Կիպրոսի Սաղամինայի Աբքեպիսկոպոսի անուանական տիտղոսն ունի, ունին վանատուն եւ եկեղեցի ի Տրիեստ, Նայսաց, Կ. Պոլիս, Ջմիւռնիա, Այդըն. վերջին երեքին մէջ նաեւ դպրոց : Առանձնական վարդապետք կան ի Սամսու-ույվար, Լեհաստան, Տրապիզոն, Կարին :

Տղոց կրթութեան կը նային նաեւ եւրոպացի կրօնաւորներ : Յիսուսեանք ունին վեց հիմնարկութիւն՝ ի Մարսուան, Ամասիա, Եւգոկիա, Սեբաստիա, Կեսարիա եւ Ատանա : Գոմինիկեանք ունին Վանայ մէջ վանատուն մը : Փրանկիսկեանք ի Մալթիա եւ ի Խարբերդ, որոնք նաեւ հոգ հոգւոց ունին :

Հռոմայ հետ միացեալ Հայոց այժմու վիճակը հետեւեալն է (Հմմտ. *Missiones catholicae cura S. Congregationis de propaganda fide descriptae anno 1895, Romae ex typographia polyglotta S. C. de prop. fide 1895.*)

Կիլիկիոյ Պատրիարքին այժմու աթուանիստն է Կ. Պոլիս. որ եւ այս թեմին թեմականն է : Այս թեմին մէջ կայ 16.000 հայ կաթողիկեայ, 13 հասարակութիւն, 85 քահանայ (միասին հաշուած 16 Մխիթարեան Վենետիկի, 10 Մխիթարեան Վիեննայի եւ 14 Անտոնեան), 5 մանչերու եւ 3 աղջկանց դպրոց, 2 Վարժարան բաց ի Պատրիարքին դպրանոցէն, եւ 1 բարձրագոյն դպրոց : Վանատուն Մխիթարեանց Վենետիկի ի Քաղկեդոն, Մխիթարեանց Վիեննայի ի Փանկալդի, Անտոնեանց յՕրթաքէոյ. 1 վանք Անարատ Յղութեան կուսանաց :

Պատրիարքին ստորակարգեալ են հետեւեալ եպիսկոպոսութիւնները. 1. Ատանա, ունի 1500 կաթողիկեայ հայ (այսպէս 1891ի *Missiones*,

իսկ 1895ի հրատարակութիւնը տպագրական սխալմամբ մը բովանդակ քրիստոնէից 3000 թիւը՝ Հայոց ալ կու տայ), 8 քահանայ, ասոնցմէ զատ՝ Քափուշինք, Յիսուսեանք, Լազարիսաք եւ Տրապպիսաք, եւ 7 մանչերու եւ 2 աղջկանց դպրոց: 2. Բերիա, ունի 7500 կաթողիկեայ հայ, 15 տեղացի քահանայ, ասոնցմէ զատ Յիսուսեանք եւ Փրանկիսկեանք, եւ 4 տարրական դպրոց: 3. Տիգրանակերտ 5000 կաթողիկեայ հայ, 18 քահանայ, 3 Քափուշին. եւ 12 տարրական դպրոց: 4. Անկիւրիա, 1850ին եպիսկոպոսութիւն հաստատուած. 8000 կաթողիկեայ հայ, 28 քահանայ, կղերանոց մը սակաւ աշակերտով, 10 մանչերու եւ 8 աղջկանց դպրոց: 5. Բրուսա, 1850ին հաստատուած. 3000 կաթողիկեայ հայ, 8 քահանայ, որմէ 5 հայազգի. 4 մանչերու եւ 3 աղջկանց դպրոց: 6. Աեսարիա, 1500 կաթողիկեայ հայ, 3 հայազգի քահանայ, 4 Յիսուսեան. 2 տարրական դպրոց: 7. Աարին, 1850ին հաստատուած, 10.000 կաթողիկեայ հայ. 54 հայազգի քահանայ (որոնցմէ 1 Վենետիկի Մխիթարեան եւ 1 Անտոնեան*) 2 Քափուշին, 5 Դպրոցական Եղբարք (գաղղիացի) ի Աարին կղերանոց մը, 17 մանչերու 1 աղջկանց դպրոց: 8. Խարբերդ, 1700 կաթողիկեայ հայ, 4 քահանայ, 10 դպրոց: 9. Մարաշ, 6000 կաթողիկեայ հայ, 10 քահանայ, 3 Փրանկիսկեան, 4 դպրոց: 10. Մէրզին, 8000 կթղկ. հայ, 13 քահանայ, 3 Քափուշին, 7 դպրոց: 11. Մալաթիա, 4000 կթղկ. հայ, 7 քահանայ, 8 դպրոց: 12. Մուշ 1883ին հաստատուած, 6000 կթղկ. հայ, 6 քահանայ, եւ 4 Գոմինիկեան, 2 դպրոց: Վենետիկի Մխիթարեանց վանատուն մը՝ 3 հոգի: 13. Սեբաստիոյ եւ Եւզոկիոյ միացեալ թեմերը, 3000 կթղկ. հայ, 8 քահանայ: 14. Տրապիզոն 1850ին հաստատուած:

* Այժմ միայն մէկ վիեննայի Մխիթարեան:

5000 կթղկ. հայ, 14 քահանայ, քանի մը քա-
փուշին եւ Գպրոցական եղբարք, 4 գպրոց, եւ
Վենետկի Մխիթարեանց վանատուն մը*:

Անարատ Յղութեան Կարգի կուսանքն աղ-
ջկանց գպրոց ունին բաց ի Կ. Պոլսոյ, նաեւ
Մտանա, Անկիւրիա, Բրուսա, Կարին, Մալա-
թիա, Սեբաստիա եւ Տրապիզոն:

Ամէն թեմերու մէջ ալ եկեղեցական պաշ-
տամանց լեզուն է հին հայերէնն: Վերն յիշուած
Misiones գրքին մէջ (էջ 581—2) Մշոյ եւ Սեբաս-
տիա-Եւգոկիոյ համար (բառ առ բառ նոյն նաեւ
առաջին հրատարակութիւններու մէջ) կը գրուի
երկմիտ բացատրութիւն մը՝ „lingua vulgaris est
armena, quae et liturgica est“, զոր անշուշտ
պէտք է հասկընալ՝ թէ եկեղեցական լեզուն հայ-
երէն է, առանց զանազանութիւն ընելու ժողովրդ-
դեան եւ եկեղեցւոյ լեզուին, եւ ոչ թէ այն իմաս-
տով՝ թէ ժողովրդեան խօսած լեզուն այս տեղերը
նաեւ եկեղեցական լեզուն ըլլայ:**

Այս պատրիարքական վիճակին կը վերաբերին
նաեւ՝ Եգիպտոսի Աղեքսանդրիոյ եպիսկոպոսու-
թիւնը, 1200 կթղկ. հայ, 5 Անտոնեանք***: Գպրոց-
ներու ուսուցչութիւնն եւ նաեւ հոգ հոգւոցը շատ
տեղ լատինածէս քահանաներ կը հոգան: Սպահան
1850ին հաստատուած: Արգուին 1850ին հաստա-
տուած, այժմ Ռուսաց տակ, եկեղեցական լեզուն
հին հայերէն, 12.000 կթղկ. հայ, 23 հայ քա-
հանայ, 22 գպրոց: Աղջկանց կրթութիւնը կը հո-
գան Անարատ Յղութեան Կարգի կուսանք:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքին իշխանութեան տակ
չէ Աւստրիոյ Լեմբերգ քաղաքի հայ թեմը. (dioc-

* Եւ 1 Վիեննայի Մխիթարեան:

** Հասկընալու է այսպէս. ժողովրդեան լեզուն
հայերէն է, հայերէն է նաեւ եկեղ. պաշտամանց լեզուն
(յաւել՝ գրաքար):

*** Այժմ չկան:

cesis Leopolitana ritus armeni cathol.), որ 1626-ին Մետրոպոլիտի աստիճան բարձրացաւ (յառաջագոյն Աամենիցի եւ Մոհիլեվի օգնական եպիսկոպոս էր): 1819էն ի վեր Արքեպիսկոպոս կ'անուանէ Աւստրիոյ կայսրը՝ եկեղեցականաց ժողովէն ընտրեալ երեքէն մէկը: Արքեպիսկոպոսն հասարակութենէն կ'ընդունի 50 սկուդ. Պրոպագանդայէն 200, եւ կայսրմէ 3000 գուլդէն ըստ ժամանակին: Թեմին մէջ կան 4.500 կթղիկ. հայ. եկեղեցական լեզուէն է հին հայերէն. 10 ժողովրդապետութիւն ունի եւ 18 քահանայ. կղերք լատինաց կղերանոցը ուսում կ'առնու. կայ նաեւ հայ Բենեդիկտեան կուսանաց վանք մը՝ որ աղջկանց կրթութեան կը զբաղի:

Ըստ այսմ՝ Պրոպագանդայի ցուցակին համեմատ՝ բովանդակ կաթողիկեայ Հայոց թիւն է 103.900 այս թուոյն մէջ առնուած չեն Հունգարիոյ (Սամուշուլար), Ռուսաստանի (Արդուինի թեմէն դուրս) եւ Պարսկաստանի կաթողիկեայ Հայերը:*

* Որոնք վերջին տեղեկութեանց համեմատ ապահովապէս 35.000 կան: Ուրեմն միասին իբր 140.000:

Կաթողիկեայ (կամ «միացեալ», եւ «հոռմէական» կոչուած) հայ հասարակութիւնն Էջմիածնի (կամ «չուսաւորչական», «գրիգորեան», եւ «չմիացեալ» կոչուած) հայ հասարակութենէն կը տարբերի ի յաջորդս:

Ա. Ի ՀԱՌԱՏՈՅՄ. 1. Առաքելոց եւ Ս. Հարց վարդապետութեան հետեւելով, որ նաեւ Զաղկեդոնի Ս. Ժողովին մէջ դաւանուեցաւ հանդիսապէս ընդդէմ Եւտիքեայ, կը դաւանի թէ Զրիատոս Տէրն մեծ իբրեւ Աստուած մարդացեալ է Աստուած եւ մարդ, հետեւաբար ունի աստուածային եւ մարդկային, ուրեմն երկու զատ զատ բնութիւն, մէկ Աստուածային անձին վրայ անխառն միաւորեալ, եւ ոչ թէ՛ մի քնութիւն, ինչպէս Եւտիքեանք իրարմէ քիչ զանազանութեամբ կը դաւանին: «Երկու քնութիւն» դաւանող Հայերը Զ. դարէն սկսեալ «մի քնութիւն» (միաբնակք) դաւա-

Հայոց Աջ բողոքական (աւետարանական) հասարակութեանց կազմութիւնը նորագոյն ժամանակի գործ է, որ գլխաւորաբար Ռուսական եւ Անգղիական նողներէն «Երկարնակք» կամ «Բաղկեղունիկք» կ'անուանուին:

2. Հոգին սուրբ թէ ի շօրէ եւ թէ յՈրդւոյ կը բոլո՞ւ, իբրեւ մի միակ աղբերէ, մէկ գործողութեամբ, ինչպէս Հայոց եկեղեցին ի սկզբանէ ի վեր շատ դարեր կը դաւանէր, եւ ոչ թէ ի շօրէ միայն, ինչպէս Յոյսք եւ անոնց հետեւողք կը դաւանին:

3. Մարդս մեռնելուն պէս՝ իւր գործոց համեմատ իսկոյն կամ յաւիտեան կը դատապարտուի, կամ յաւիտենական երանութեան կը մտնէ, եթէ բոլորովին անարատ է առաջի Աստուծոյ: Իսկ եթէ քաւելու քան մ'ունի. կը քաւէ զայն քառաարանի մէջ. եւ մեր նպաստներովս ալ (սուրբ Պատարագ մատուցանել, ողորմութիւն տալ, եւն, ի հանգիստ հոգւոյ հանգուցելոյն) բոլորովին սրբուելէն ետեւ՝ անմիջապէս կը մտնէ յաւիտենական երանութեան, առանց սպասելու աշխարհիս կատարածին:

4. Վերջին Օծումն ի Բրիստոսէ հաստատեալ եօթը սուրբ Խորհուրդներէն մէկն է, զոր ամէն հաւատացեալ հիւանդ՝ մահուան վտանգին մէջ Ապաշխարութեան Խորհրդէն ետեւ՝ առնելու պարտական է:

5. Բրիստոնէական Եկեղեցւոյ Ընդհանուր գրոհօթեմէ հռոմայ Բախանայապետն, իբրեւ տեսանելի փոխանորդ Բրիստոսի, եւ յաջորդ Ս. Պետրոսի գլխաւոր Առաքելոյն: Հետեւաբար ամէն բրիստոնեայ պարտական է հնազանդիլ անոր ի կրօնականս: Իսկ հառատոյ եւ քարոյից վերաբերեալ իրերոս մէջ, եթէ անիկա իբրեւ զլուիս եկեղեցւոյ՝ ամէն հաւատացեալները պարտաւորիչ վճիռ մը տայ, հոգւոյն Սրբոյ առընթերակացութեան պատճառաւ՝ չի կրնար սխալ վճիռ տալ:

Իսկ Բ. ՅԱՐԱՐՈՂԱԿԱՆՍ: Կաթողիկեայ Հայք բովանդակ բրիստոնեայ եկեղեցւոյ ընդհանուր եւ միշտ տիրող սովորութեան համեմատ՝ սուրբ Պատարագի մէջ սրբագործուելի գինւոյն քանի մը կաթիլ ջուր կը խառնեն. թէեւ առանց ասոր ալ խորհուրդը վաւերապէս կը կատարուի:

Աստուածաշնչի ընկերութեանց ձեռք Ս. Գրոց
 գրաքար թարգմանութիւնք տարածելով յառաջ
 եկած է: Գրաքար թարգմանութեամբ եկեղեցա-
 կաններու վրայ ազդեցութիւն գործուած է. իսկ
 Անդղիական Աստուածաշնչի ընկերութիւնք Ս.
 Գրոց աշխարհաքար եւ տածկերէն թարգմանու-
 թիւններով ամէն աշխարհականի Ս. Գիրքը մատ-

Կաթողիկէայ Հայք կը հաստատեն թէ իրենց
 այս հաւատքը Ս. Գր. Լուսաւորչէն մինչեւ Բարգէն
 կաթողիկոսի 508ին ի Գուին գումարած ժողովը, Հայոց
 եկեղեցւոյն հաւատքին եւ աստուածաբանական սկզբանց
 հետ նոյն է, եւ թէ իրենք այս հին հայ եկեղեցւոյն
 հաւատարիմ հետեւողքն են:

Իսկ հաւատոյ ուրիշ ամէն վարդապետութիւն-
 ներուն, ինչպէս նաեւ արարողականին մէջ (Պատա-
 րագի, Խորհրդոց եւն լիզուն, զգեստեղէնք, ծէս, տո-
 ներն եւն) Էջմիածնական եկեղեցւոյ հետ նոյն է: Բայց
 երկու եկեղեցիք ալ ունին ինչ ինչ որ ի սկզբանէ կամ
 յընթացս ժամանակաց Ասորիներէն, Յոյներէն եւ Լա-
 տիններէն առած են ըստ պատշաճութեան: Այսպէս
 օրինակ երկու եկեղեցեաց ճշդիւ նոյն Պատարագն ամ-
 րող Յունացմէ առնուած է թարգմանութեամբ, եւ
 Կիլիկեանց ժամանակ Լատինացիներէն առնելով ձոխա-
 ցուած է. ինչպէս՝ «Եւ վասն Սրբուհւոյ Աստուածա-
 ծնին», աղօթքէն մինչեւ ժամամուտ, դարձեալ ժԷ դա-
 րուն վերջին Աւետարանի (Ի սկզբանէ էր Բանն) սո-
 վորութիւնն, եւ ուրիշ այսպիսի քաներ (Տես՝ Գաթըր-
 ձեան Հ. Յ., Սրբագան Պատարագամատոյցը Հայոց,
 մամլոյ տակ): Եւ առ հասարակ «յատուկ ազգային»
 կոչուած եկեղեցական շատ քան ըստ պիտոյից օտար
 քրիստոնեաներէն առնուած է ի սկզբան դարձի ազգիս,
 կամ յընթացս դարուց, պարզապէս թարգմանութեամբ
 կամ յաւելուածներով:

Ուրեմն երկու հայ հասարակութեան մէջ եղած
 տարբերութիւնը 5-6 էական կէտերու մէջ է միայն,
 որ յընթացս ժամանակաց օտար (ասորի եւ յոյն) եկե-
 ղեցականներու ազդեցութեամբ յառաջ եկած է:

չելի ընելու ջանացած է: 1831էն ի վեր Ամերիկայի Բորդ ընկերութեան միսիոնարները նախ Տաճկաստանի մայրաքաղաքին մէջ եւ յետոյ գաւառներու մէջ կը գործեն: Ասոնք ի սկզբան սիրով ընդունուեցան, բայց արդէն 1839ին եկեղեցականաց հետ կռիւն սկսաւ, եւ 1844ին Մատթէոս Պատրիարքը բողոքականաց վրայ բանադրանք դրաւ: 1850էն ի վեր, միւս կրօնական հասարակութիւններու պէս, ասոնք ալ աշխարհական Ազգապետ մ'ունեցան, որով քաղաքացիական անկախութիւն ստացան: Ասկէ սկսեալ առաքելութիւնը մեծամեծ յառաջադիմութիւններ ըրաւ: Թէեւ դարձեալ անջատուելու ջանքեր չեն պակսիր, եւ Ամերիկայի Բորդ ընկերութեան 1883ին կազմակերպած քննիչ մարմինը կը վկայէ՝ որ Հայերէն շատերը կը ցաւին մայր եկեղեցիէն անջատուելուն վրայ: Պէտք չէ մոռնալ՝ որ Հայուն համար կրօն եւ ազգ միացեալ տարրներ են: Ամէն Հայ կ'ուզէ միայն այն հաւատքն ունենալ՝ զոր Գրիգոր Լուսաւորիչ քարոզած է: Եւ եթէ Հայոց Առաքելոյն վրայ աւանդուածներէն Ռիչ պատմական ստուգութիւն ունի, այն է իրեն սորվեցուցած Սրբոց եւ սուրբ նշխարաց մեծ յարգութիւնը, ինչպէս որ սովորութիւն էր հին եկեղեցւոյ մէջ: Բողոքականք իրենց պարզած վարդապետութեամբքն Հայոց ամենահին եւ ամենանուիրական աւանդութեան հակառակ կ'ելլեն:

Բողոքականութեան գործը Տաճկաստանի մէջ պետութեան դժկամակութենէն ալ շատ կրած է: Ըստ հաճոյս կը փակուին դպրոցներն, միսիոնարք կը ձերբակալուին եւ գրքեր կը գրաւուին: Իսկ այժմու կանոնաւոր հալածանքներով իրաց վիճակը շատ վատթարած է:

Ի Կ. Պոլիս կան 819 բողոքական հայ, եւ 150 Հաղորդականք: Միսիոնարք հայերէն եւ հայատառ-տաճկերէն լրագիրներ կը հրատարակեն: Բէբէկի 1840—1862 աստուածաբանական դպրոցը

Մարտուան փոխադրուեցաւ. Ռուբերտ Ամերիկացւոյն առատաձեռնութեամբ 1863ին ի Բէքէկ 850.000 Ֆրանկով կառուցուած վարժարանը բազմաթիւ հայ աշակերտներ կը յաճախեն:

Արեւմտեան Փոքր Ասիոյ մէջ (հետեւեալ թուերը կ'արժեն 1894ի համար) կը հաշուին 3.538 անդամք եկեղեցւոյ, 35 եկեղեցւոյ բաժանուած, որոնք տարին 142.500 Ֆր. հանգանակ կը վճարեն: (Մտադիր կ'ընենք, որ այստեղ եւ վարը Աիլիկիոյ եւ Հիւսիսային Ասորիքի մասին ըսուածին մէջ կը բովանդակուին Հայերէն զատ՝ նաեւ բողոքական Յոյներու, Նեստորականներու եւն չնչին թիւը): Աայանք կան 1. Նիկոմեդիա 1846էն ի վեր, որ վերջերս Ա. Պոլսոյ միսիոնին հետ միացաւ: Բաղէջիք կայ բարձրագոյն դպրոց մը մանչերու, եւ յԱդաբազար՝ աղջկանց: 2. Բրուսա 1848էն ի վեր կայ 2 եկեղեցի, աղջկանց վարժարան մը բազմաթիւ աշակերտով, եւ 10 երկրորդական կայաններ: 3. Չմիւռնիա 1830էն ի վեր: 4. Մարտուան 1852էն ի վեր. 1865էն ի վեր կայ այստեղ աստուածաբանական դպրանոց (1894ին 123 աշակերտներէն 94ը հայ էին.) եւ աղջկանց դպրոց: Բողոքական հասարակութիւնը ծախքերն ինքը կը հոգայ, բաց ասկէ նաեւ շորս կանոնաւորեալ եկեղեցիներունը՝ Ամասիա, Քափուքայա, Աէզիլքէօպրիւ, եւ Սամսոն: Նաեւ Քաստամունի կայ փոքրիկ հասարակութիւն մը: 5. Սեբաստիա 1855էն ի վեր: 6. Աեսարիա, ունի ի Աեսարիա եւ Եօզղադ բարձրագոյն վարժարան, եւ Թալասի մէջ աղջկանց բարձր վարժարան: 1885ին Աւետիս Աարդապետ 500 հոգւով բողոքական հասարակութեան յարեցաւ. 1878ին յԱնկիւրիա հայ եպիսկոպոս մը 65 ընտանիքով բողոքականութիւն ընդունեցաւ: 7. Տրապիզոն, Օրդուի երկրորդական կայանով:

Աիլիկիա եւ Հիւսիսային Ասորիք 5091 անդամք եկեղեցեաց կան եւ 34 եկեղեցի: Աայանքն

են՝ 1. Մարաշ 1854էն ի վեր, ուր 1859 աստուածաբանական վարժարան հաստատեցաւ, եւ 1882 աղջկանց վարժարան, եկեղեցիք՝ Ալբիստան, Հաջին եւ Զէյթուն: Գրիգոր Պէհէզնիլեանի Տարսնի առաքելութիւնը 1892էն ի վեր Լոնդոնէն նպաստ կ'ընդունի: 2. Այնթափի հասարակութիւնը 1848էն ի վեր. աղջկանց մեծ վարժարան՝ ամերիկացի սուսուցչուհեաց ձեռքը: Վարժարան 1876էն ի վեր: 1863էն ի վեր կայ անգղիական հասարակութիւն մը՝ Մկրտիչ եպիսկոպոսին կառավարութեան տակ: Երկրորդական կայանք են՝ Քեսաբ, Բերիա (80 հայ բողոք.) եւ Ուրֆա (900 բողոքին.):

Ի Հայս, Քրդաստան եւ Միջագետք ամերիկեան Բորդը ունի 5 կայան՝ 132 երկրորդական կայաններով, 43 եկեղեցի, 2879 անդամք եկեղեցւոյ, 2 աստուածաբանական դպրանոց, 15 բարձրագոյն վարժարան մանչերու, 5 վարժարան աղջկանց, 150 հասարակ դպրոց 7767 աշակերտներով, եւ կ'ընդունի իբր 55.000 Փր. ի հանգանակութենէ: Այս գաւառներու ամբողջ բողոքականաց թիւն է 16.000. ասկէ հայ հասարակութիւնն ունի 15.000 հաղորդուող: Կայաններն են 1. Աարին 1839էն ի վեր «Արարատ» բարձրագոյն վարժարանով, եւ Երզնկա: 2. Բաղէշ 1858էն ի վեր մանչերու բարձրագոյն դպրոցով եւ աղջկանց կրթարանով: 3. Աան 1872էն ի վեր մանչերու եւ աղջկանց դպրոցով: 4. Խարբերդ 1855էն ի վեր ունի 22 հասարակութիւն, 1717 անդամք եկեղեցւոյ, որոնք իբր 31.450 Փր. կը հանգանակեն, աստուածաբանական վարժարան, 1878էն ի վեր «Արմէնիա» վարժարանը, աղջկանց բարձրագոյն վարժարան: Երկրորդական ճիւղեր Արաբկիր, Մալաթիա, Շէպիք եւ Ռէզվան (Քրդական): Ի Տիգրանակերտ կայ անգղիական երիցական եկեղեցի 1862էն ի վեր, եւ այստեղ աւելի յաջողութեամբ կը դործէ, քան Բորդի ընկերութիւնը: 5. Մէրզին, միախնարք

բայ ի Հայոց՝ նաև Յակոբիկեանց մէջ կը գործեն* :

Պարսկաստանի Հայերն ունին բողոքական հասարակութիւն ի Գաւրէժ, Թէհէրան եւ Սպահան :

Նոյնպէս Ռուսական Հայաստան բողոքականք կան : Ի Շուշի 1822—1835 կը գործէր Բաղեշու միսիոներ, երբ Ռուսական կառավարութիւնը աւետարանական աւաքելութիւնը խափանեց : Իւսական այնտեղ ցայտօր կայ բաւական մեծ աւետարանական հայ հասարակութիւն : Ամենէն մեծն է Շամախիի հասարակութիւնը, որ 1866ին լութեան հասարակութեան հետ միացաւ : Գարազալա, Վարսէն դաղթած բողոքական Հայոց գիւղը, 1883ին ամերիկեան միսիոնարաց հետ միացաւ : Շվեդական միսիոնարներ կը գործեն ի Տփղիս, 1882էն ի վեր ի Բազու, 1883էն ի վեր ի Անկորան եւ 1885էն ի վեր ի Շամախի : Այս հասարակութիւններն ալ հայ եկեղեցականներու ընդգիմութիւններէն եւ առաւ կառավարութեան խառնութենէն ատեն մը շատ կրեցին : Տես H. Gardert, Die Evangelische Mission, ihre Länder, Völker und Arbeiten. Calw und Stuttgart 1894 էջ 198—, 204—, 209—: General v. Z., Armenien und die Armenier Allg. Kons. Monatschrift. 1896.**

Աւետարանին Հայոց մէջ տարածուելուն պատմութեան վրայ կայ կարգ մը լաւ յօդուածներ հայերէն «Բիւրակն», լրագրի մէջ, 1891, էջ 9, 41, 73 եւն : Նոյն լրագրիւր 1890ին էջ 156 հրատարակեց „Star in the east“ ի համեմատ (եւ չկրցայ գործածել) Տաճկաստանի բոլոր բողոքականաց

* Գաբրիէլեան Մ. Սմբատ, Հայ բողոքականութեան անցնալն ու ապագայն (արտատպած «Արեւելքէ») Կ.Պոլ. 1888 :

** Ղրեկասեան Հ., Բողոքականութիւնը Վովկասու Հայոց մէջ. պատմական նիւթեր : Տփղ. 1886 :

(որոնց մէջ Հայերը մեծամասնութիւնը կը կազմեն)
ամբողջական թիւը 45.721 հոգի:*

* Գերմանիայի նորակազմ Հայոց նստատեղի-
տոյց ընկերութեան «Կենդրոնական Յանձնաժողովին»
այս 1897ին հրատարակած մէկ յայտարարութեան
համեմատ՝ «Ամերիկայի Միսիոնարներու ընկերութիւնն
այժմ ի Տաճկաստան ունի 223 միսիոնար եւ 1094 հայ
Պաստոր, քարոզիչ եւ ուսուցիչ, 155 եկեղեցի եւ 281 քա-
րոզատեղի, 15.528 հաղորդուող: Իրենց միսիոնարական
հիմնարկութիւնները, առանց հաշուելու եկեղեցիներն ու
դպրոցները, իբր 60 միլիոն ֆրանկի արժէք ունին:
Իրենց տարեկան ծախքն է 9,500.000 ֆր.: Բողոքա-
կանութեան սկիզբէն ի վեր ի Տաճկաստան առ նուազն
241 միլիոն ֆր. ծախք ըրած են: Կիրակնօրեայ պաշտա-
մանց ներկայ գտնուողներու միջին թիւն է 40.000, իսկ
կիրակնօրեայ դպրոցներու ներկայ գտնուողներունը
35.000: Ամերիկեան միսիոնարները ունին Տաճկաստանի
մէջ 5 քարձրագոյն վարժարան երկու սեռի համար,
6 աստուածաբանական դպրանոց, 80 քարձրագոյն դը-
պրոց մանչերու եւ թոշակաւոր աղջկանց, միասին 4085
աշակերտներով, 530 տարրական դպրոց մանչերու եւ
աղջկանց 23.315 աշակերտով, ուրեմս միասին 621 դպրոց՝
27.400 աշակերտով: Այս դպրոցներն ըստ մասին նաեւ
ուրիշ դաւանութեանց տղաքը կը յաճախեն, քայց միսիո-
նարաց գլխաւոր գործը Հայոց մէջ է: Բողոքական Հայոց
թիւը 70.000 կը համարուի:» Հայ բողոքական հասարա-
կութեան անդամներն առանց քացառութեան շմացեալ
Հայոցմէ վաստկուած են, եւ այս զարհուրելի ծախուց,
դպրոցներու եւն արդիւնքը գուցէ ամէնէն ուշ 20—30
տարի ետքը այն պիտի ըլլայ՝ որ անոնց մեծամասնու-
թիւնը բողոքականութեան պիտի պատկանի, որուն
վերջին ցաւալի դէպքերն ալ մեծապէս կը նստատեղի
մէկ կողման նուազամաքը, միւս կողման որքանոցներով
եւն աճմամբը:

Բողոքական հայ հասարակութիւնը՝ միացեալ
առանձին հասարակութիւն մը չէ, այլ միութիւնը միայն
յընդհանուրն է: Իրենց մէջ տիրող այլեւայլ աստուածա-
բանական կարծիքներու կամ դրութիւններու համեմատ՝

Կաւկաս գաղթած բազմաթիւ ռուս աղանդաւորներ՝ աւետարանականներու հետ մեծապէս բարեկամական յարաբերութիւն ունին: Նոյնպէս նաեւ հայ «աղանդաւորները»: Ռուս-տաճկական պատերազմէն ետքը 1828—29ին Կարնոյ թեմէն բազմաթիւ Հայեր իրենց Կարապետ եպիսկոպոսին հետ (որ վերջէն Տփղիսի Արքեպիսկոպոս եղաւ) ռուսական երկիրները գաղթեցին: Ասոնցմէ ոմանք Արխվէլի (Ալեքսանդրոպոլի շրջանակ) գիւղն հաս-

այլեւայլ հասարակութիւններ կը կազմեն . այսպէս Ամերիկեան, Անգղիական, Գերմանական, Հելլենետական, Եպիսկոպոսական (որոնք եպիսկոպոսութիւն կ'ընդունին), Երիցական (որոնք քահանայութիւն կ'ընդունին), Աւետարանական, Մկրտական, Մորմոնեան եւն հայ բողոքական: Ամէն տեսակն ալ միւս երկու հայ հասարակութիւններէն էապէս եւ մեծապէս կը տարբերին ի մասին կրօնի: Իրենց էական վարդապետութիւններն են՝

1. Զրիստոսի վարդապետութիւնը միայն Ս. Գրքի մէջ բովանդակուած է, զոր ամէն մարդ պէտք է կարդալ եւ հասկընալ, եւ իւրաքանչիւրին հասկըցածն է Զրիստոսի հաւատքը:

2. Փրկուելու համար բաւական է վստահ ըլլալ Զրիստոսի արդեանց վրայ:

3. Զրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ ամենեւին Խորհուրդ չկայ, (ըստ ոմանց՝ կայ միայն երկու Խորհուրդ, Մկրտութիւն եւ Հաղորդութիւն, թէեւ ասոնց կատարումն էապէս կը տարբերի միւս քրիստոնէից արարողութենէն. ըստ այլոց՝ նաեւ Զահանայութիւն Խորհուրդ է):

4. Պատարագի եւ այլ արարողութիւններ, (ազգային) ծէս, քարեխօսութիւն Ս. Աստուածածնի եւ Սրբոց, Սրբոց նշխարաց՝ պատկերաց եւ ուխտատեղեաց յարգանք եւն աւելորդապաշտութիւնք են եւ չեն ընդունելի:

Բողոքական եկեղեցին հետեւաբար չունի այնպիսի տարրեր, որով այս կամ այն ազգին բողոքական եկեղեցին ուրիշ ազգի մը բողոքական եկեղեցիէն զանազանուի:

տատուեցան, զորոնք եկեղեցականները «Թոնդրակեցի», կ'անուանեն: Ասոնք զքրիստոս կը դաւանին Որդի Աստուծոյ, սակայն իբրեւ մարդ ծնած ի Մարեմայ: Մկրտութիւնն ու միւռոնը Հայերու խաբէութիւն կը նկատեն, եւ իրենց հետեւողներէն երկրորդ մկրտութիւն կը պահանջեն: Խաչի պաշտօնը, Սրբոց բարեխօսութիւնը, պատարագը, խոստովանութիւնն ու Հաղորդութիւնը կը մերժեն. պահք չեն պահեր, եւ էջմիածինն ու Երուսաղէմն ուխտագնացութիւնն անօգուտ է, կ'ըսեն: Բայց ի ներքուստ կրօնասէր մարդիկ են: Բողոքականներու հետ վերջին աստիճանի բարեկամ են, եւ իրենց ուսուցիչներէն մէկն ըսած է. «Բոլոր քրիստոնեայք կեղծ են. բայց ի գերմանացիներէն,* որոնք ճշմարիտ քրիստոնեայք են:», Հմմտ. K. Ter-Mkrttschian, Die Thondrakier in unseren Tagen: „Zft. d. Kirchen-Geschichte“ 1896 էջ 253— . յէջն 264 կը գնէ նշանաւոր քաղաւածոյք մը այս աղանդաւորաց 1782ին յօրինած «Բանալի ճշմարտութեան» անուն քրիստոնէականէն:**

Հայոց ամբողջական թիւն է ի Կաւկաս 959.371 (ամբողջ բնակչաց 20⁰/₀), եւ Կաւկասի վարչական շրջանակներուն մէջ բաժանուած են հետեւեալ կերպով. Վարչութիւն (Gouvernement) Տփղիսի 211.743 (24, 2⁰/₀), Վարչութիւն Երեւանի 375.700 (56⁰/₀), Կարսի դաւառ 37.094 (21,

* Անշուշտ (գերմանացի) բողոքականներէն:

** Երիցեանց Աղ., Թոնդրակեցի Հայք մեր օրերում, «Փորձ», 1880 Nr. 10, էջ 91--130: Հ. Բ. Սարգիսեան, Ուսումնասիրութ. Մանիքէա-Պաւլիկեան Թոնդրակեցիներու աղանդին: Վենետ. 1893: — վանցեան Գ., Արեւորդւոց խնդիրը, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1896, էջ 12—19, եւ 148: — E. Tachella, Les anciens Pauliciens et les modernes Bulgares catholiques de la Philippopolitaine: „Le Muséon et la Revue des religions“, 1897, Nr. 1, p. 68—, 2, p. 113—.

3⁰/₀), Վարչութիւն Բուլթայիսի 16.399 (1, 8⁰/₀),
 Չէննոմորսկի շրջանակ 2.077 (6, 8⁰/₀), Վարչու-
 թիւն Եղիսաբէթոպոլի 258.324 (35, 4⁰/₀), Վար-
 չութիւն Բաքուի 55.459 (7, 8⁰/₀), Գաղստանի
 գաւառ 1.054 (0, 2⁰/₀), Սախաթալի շրջանակ 521
 (0, 6⁰/₀): Հմտ. „Petermann's Mittheilungen“
 1896, I, Selenoy und von Seidlitz, Die Ver-
 breitung der Armenier in der Armenischen
 Türkei und in Transkaukasien, էջ 1—10.

Ռուսաստանի միւս մասերուն մէջ (Վարչ-
 նոր Նախիջեւան, Բեսարաբիա եւ Աստրախան) ըստ
 J. Barchudarian, Die Armenier und ihre Nachbar-
 völker in der Türkei: „Ausland“ 1891 Nr. 22,
 Հայոց թիւն 200.000 կը համարուի: Հեղինակն այս
 թիւը ունի աղբիւրներէ կ'առնու: Բայց շատ բարձր
 հաշուուած կ'երեւայ, վասնզինոյն հեղինակը կաւ-
 կասի համար 1,600.000 կը դնէ, փոխանակ 958.000:

Փոքր Ասիոյ այլեւայլ վիլայէթներուն Հայոց
 թիւն է ըստ Cuinet, La Turquie d'Asie, Géog-
 raphie administrative, statistique, descriptive
 et raisonnée de chaque province de l'Asie
 Mineure, Paris, 1891—1894, որ իւր թուերը
 կ'առնու բազմաթիւ ուղեգրութիւններէ, եւ տաճիկ
 պաշտօնեաներու պաշտօնական զեկուցումներէն կը
 հաստատուի. 1. Կարին 120.466 (20, 3⁰/₀ ամբողջ
 բնակչայ). 2. Բաղէշ 131.390 (33⁰/₀). 3. Վան 79.998
 (18, 6⁰/₀): 4. Տիգրանակերտ 79.129 (16, 8⁰/₀).
 5. Մամուրէթ - Իւլ - Աղիզ (Խարբերդ - Մալաթիա -
 Գերսիմ) 69.718 (12, 1⁰/₀). 6. Սեբաստիա 170.433
 (15, 7⁰/₀). 7. Տրապիզոն 47.200 (4, 5⁰/₀). 8. Բե-
 րիա 49.032 (4, 9⁰/₀). 9. Ատանա 97.450 (24 1⁰/₀).
 10. Անկիւրիա 94.298 (10, 5⁰/₀). 11. Ղոնիա
 9.800 (0, 9⁰/₀). 12. Քաստամունի 2647 (0, 3⁰/₀),
 13. Իզմիւլ 48.635 (21, 8⁰/₀): 14. Կ. Պոլիս 38.393*

* Ասկէ կարելի է տեսնել Cuinetի ամբողջ այս
 թուերուն ճշդութեան ստորոշումը:

(16⁰/₀). 15. Բրուսա 88.991 (5, 5⁰/₀). 16. Բիլա 1688 (1, 3⁰/₀). 17. Զմիւռնիա 15.105 (1, 1⁰/₀). 18. Արքիպեղազոս 38. 19. Արեւիկ 29: Գումարն է այս 10 վիլայէթներու համար 939.000 (13, 6⁰/₀) եւ ամբողջ Հայոց թիւն է ասով 1,144.000 (8, 7⁰/₀):

Այս թուերն ուսու ընդհանուր տեղակալն (Generallieutenant) Selenoy քննու թեան ենթարկեց („Petermann's Mittheilungen“ անդ էջ 1—): Սէլէնոյ այս թուերը կը համեմատէ Աարնոյ Ռուսաց զինուորական գործակատար եւ հիւպատոս Տրոտտէրի թուոց հետ, զոր վերջինս 1880ին տաճկական վարչութեան պաշտօնական տեղեկութիւններէն առած էր: Ասոր համեմատ 1—9 վիլայէթներու թիւն է 726.750 մինչդեռ ամբողջ բնակչաց թիւը 4,629.375: Սակայն առանձնական իրազէտ անձինքներու բազմաթիւ վկայութեանց համեմատ՝ պէտք է այս թուերն 25⁰/₀ բարձրացընել, որով կ'ելլէ՝

	Հայ	ամբողջ բնակիչ
ըստ Տրոտտէրի	908.750	5,786.250
ըստ Աիւինէի	838.125	5,924.125

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին՝ Աարնոյ, Աանայ, Բաղէշու, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզի, Տիգրանակերտի, Սեբաստիոյ եւ Բերիոյ վիլայէթներուն Հայոց նշանակած թիւը մեծապէս կը տարբերի: Ասոր համեմատ Հայոց թիւն է 780.750. Իսկ ամբողջ բնակչաց թիւը 1,831.250: (Միեւնոյն վիլայէթներու համար Տրոտտէր կը դնէ 805.750, իսկ Աիւինէ 705.000 հայ:) Այս տարբերութիւնն անով կը մեկնուի՝ որ Պատրիարքարանը կը հաշուէ միայն քրիստոնեայ գիւղերն եւ այն տեղերն՝ ուր քրիստոնեայք մահմետականաց հետ խառն կ'ապրին: Զուտ մահմետական գիւղերու բնակիչները եկեղեցական վարչութիւնը չէր կրնար հաշուել:

Միայն Վանայ եւ Բաղէշու վիլայէթներուն հայ բնակիչները առաւելութիւն ունին ամբողջ բնակչաց վրայ. այսպէս Վանայ Սանջակին (Վանայ վիլայէթը) եօթը կազաներու բնակիչներն են՝

	Ամբողջ բնակիչ	Հայ
1. Վան	91.875	67.750
2. Արճէշ	22.000	14.000
3. Մէօկս	8.750	5.500
4. Ադիլջիվաս	6.875	4.125
5. Կարջիխան	9.500	5.250
- 6. Հէվաշ	7.000	3.875
7. Շիտակ	18.000	9.000

գարձեալ Մշոյ Սանջակին (Բիթլիսի վիլայէթ) երկու կազաները

1. Բուլանըք	33.375	22.375
2. Մուշ	84.875	52.875

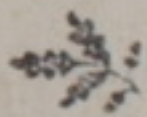
Պարսից Հայաստան՝ ըստ Բարխուդարեանի (անդ) կան 42.000 հայ, այն է՝ 21.000 Ատրպատական. որոնց 11.700ը Սալմաստ գաւառին մէջ, 2000 խոյ. իսկ մնացեալը Մարաղա, Ուրմիա եւ Մակուքաղաքներուն մէջ: Նոր-Ջուղայի ժողովրդապետութիւնը ունի 20.800 հոգի, որոնք կը բնակին Նոր-Ջուղա 2.700, Թէհէրան 353, Ֆէրիա 7.500, Ջարնասատ 2.400, Կէաբլու 2.500 են:

Եգիպտոս 6000 հայ կը համարուի, Ռումանիա 8000, Բուլղարիա 5839, Հունգարիա 3223, Կալիցիա 1865ին 8206, Հնդկաստան 1480 կը համարուի, որոնցմէ 872 ի Կալկաթա կը բնակի: Կան փոքրիկ հայ գաղթականութիւններ Պարիս, Մարսէյլ, Մանչէսթըր, Լոնդոն, Հիւսիսային Ամերիկա:

Ըստ այսմ բովանդակ Հայերու թիւն է 2 առաւելին 2¹/₂ միլիոն. ասոնց ամենամեծ մասը հին

(գրիգորեան) եկեղեցւոյն կը վերաբերի. կաթողիկեայ Հայերն 100.000է աւելի են. իսկ բողոքականք դժուարաւ 40.000է աւելի:*

* Այստեղ հեղինակը վերջին տխուր դէպքերու համառօտ ակնարկութիւն մը կ'ընէ, որոնք ամենածանօթ եւ միանգամայն սրտաճմլիկ ըլլալուն՝ զանց կ'անենք: Այս դէպքերու առթիւ եւրոպական լեզուներով քաղմաթիւ գրքեր լոյս տեսած են Հայոց եւ կոտորածներու վրայ, որոնց ցանկը գործոյս վերջը կը դնենք: Կը դնենք նաեւ Հայ կաթողիկոսաց ցուցակն՝ ամենանոր հետազօտութեանց համեմատ:

ՅԱՆԿ 1895ԷՆ—1897

ՀԱՅՈՑ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒ ԵՌԹԻՒ ԼՈՅՍ ՏԵՍԸԹ ԳՐՔԵՐՈՒ*

Aghassi. L'Assassinat du P. Salvatore, par les soldats turcs. Témoignage d'Aghassi un des quatres chefs de l'insurrection de Zeïtoun. Traduit de l'Arménien par Archag Tchobanian, avec une Préface de Pierre Quillard. Paris, Mercure de France, 1897, 8°, 45 pp.

Amicus Patriae. Armenien und Kreta. Eine Lebensfrage für Deutschland. Braunschweig und Leipzig, G. Reuter, 1896.

Anais Caumel Decazis. Les voix éplorées de l'Arménie. Paris, Schmidt, 1897, 8°, 24 pp.

Anglo-Armenian Association. England, Turkey, and Russia, a historical retrospect. London, 1896, 1 d.

An old Indian. Historical sketch of Armenia and the Armenians in ancient and modern times with special reference to the present crisis. London, 1896, 8, VIII + 200 pp., 1 map. 5 sh.

* Այս ցուցակին մէջ դրուած են 1895—1897 Մայիս լոյս տեսած միայն գրքերը, եւ ոչ թէ ւրագիրներու մէջ հրատարակուած յօդուածները: Կենթադրուի որ պիտի ըլլան ուրիշ մէկ քանի հրատարակութիւններ ալ, որոնք մեր ծանօթութեան հասած չեն:

- Antoine Emile.** Appel aux armes. Les massacres d'Arménie. Illustré de 3 gravures hors texte et accompagné d'une carte des massacres d'Arménie. Bruxelles, 1897, Fr. 2.—.
- Apollonio D. Fred.** Pro Armenia. Conferenza tenuta il 13 Decembre 1896 nella sala dei banchetti. Venezia, Emiliana, 1896, 8°, 15 pp.
- Argyll Duke of —.** Our responsibilities for Turkey facts and memories of forty years. London, J. Murray, 1896, 8°, 10 + 166 pp., 2 sh. 8 d.
- Armenia.** London, Information (Armenia) bureau, 1897, 8°, 63 pp., 1 d.
- Arménie, L'—** Persécutée, 1896, 7.
- Armeniens Hilferuf an das Schweizervolk.** Zürich, 1896, 8°, 8 pp.
- АХОВЪ М.** Очерки изъ исторіи армянскаго „государства“. С. Петерб. 1897. R. — .50.
- Baridon R.** Arménie, coup d'oeil général et explicatif sur son histoire et les derniers événements. Lausanne, 1896, 16 pp., 5 Centimes.
- Beheznilian K.** Armenian Home-Life. An adress to the Boys and Girls of England. London, 1896, 8°, 16 pp. Illustr. 2 d.
- In Bonds: An Armenian's Experiences, Second Edition, London (1. ed. 1896 Sept.), 1896 Dec., 8°, 63 pp., 1 sh. 6 d.
- Bérard Victor.** La politique du Sultan. 3e éd., Paris, Calmann Lévy, 1897, XIX + 36¹ pp., Fr. 3.50.
- Bertacchi C.** L'Asia Minore. L'Oriente e gli Armeni. Messina, 8°, 1896, 1 sh.
- Betragal of Armenia.** A reply to Lord Salisbury. With a letter from the Duke of Argyll. Manchester „Guardian“, Printing Works, 1897.
- Blackwell A. S.** Armenian Poems. Rendered into English Verse by ~~—~~ —. Boston, 1896, 8°, 142 pp., Doll. 1.25.

- Baridon R.** Une famille de martyrs en Arménie. Paris, 1896.
- Bliss Rd. E. M.** Turkey and the Armenian atrocities. Illustrated. London, Unwin, 1896, 4°, 574 pp., 10 sh. 6 d.
— idem, Philadelphia, Hubbard, 1896, 8°.
- Blue Blook.** Turkey, Nr. 1 (1895) Sasoon.
— Turkey, Nr. 2 (1896). Correspondence relative to the Armenian question, and reports from Ihr Majesty's consular officers in Asiatic Turkey. London, Febr. 1896, XXV + 339 pp., 2 sh. 11 d.
— Turkey, Nr. 3 (1896).
— Turkey, Nr. 5 (1896). Correspondence relating to the Asiatic provinces of Turkey. London, June, 1896, 19 pp., 2½ d.
— Turkey, Nr. 6 (1896).
— Turkey, Nr. 8 (1896). Further correspondence relating to the Asiatic provinces of Turkey. (In continuation of „Turkey“ Nr. 2 [1896]). London, Aug. 1896, XX + 300 pp., 2 sh. 6 d.
— Turkey, Nr. 1 (1897). Correspondence respecting the disturbances at Constantinople in August 1896. London, January 1897, IV + 52 pp., 6 d.
— Turkey, Nr. 2 (1897). Correspondence respecting the Introduction of reforms in the administration of the Ottoman Empire. London, January 1897, IV + 21 pp., 3 d.
— Turkey, Nr. 3 (1897). Further correspondence respecting the Asiatic Provinces of Turkey and events in Constantinople. (In continuation of „Turkey“ Nr. 8 [1896] and „Turkey“ Nr. 1 [1897]). London, January 1897, VIII + 114 pp., 1 sh.
— Turkey, Nr. 7 (1897). Further correspondence respecting the Asiatic Provinces of Turkey and events in Constantinople. (In continuation of „Turkey“ Nr. 3 [1897]). London, March 1897, VIII + 144 pp., 1 sh. 3 d.

- Boulour Yden.** Réponse au „New-York Herald“ et à Mahmoud Nédim Bey ambassadeur de Turquie à Vienne. [Paris, 1896], 8°, 16 pp.
- Bryce J.** Transcaucasia and Ararat, being notes of a vacation tour in the autumn of 1876. With engraving and coloured map. Fourth edition revised with a supplementary chapter on the recent history of the Armenian question. London, 1896, 1897, 8°, XIX + 526 pp., 8 sh. 6 d.
- Chantre E.** Recherches anthropologiques dans l'Asie occidentale. Asie Mineure et Syrie, 1890–94. Lyon, 1895, 4°, XVII + 250 pp.
- Charmetant Fx.** Le livre jaune et la question d'Orient. (Extrait de la „Revue Diplomatique et Coloniale“ Nr. 1, du 1er Mars 1897). Paris, Levé, 1897, 8°, 16 pp.
- Le Martyrologe arménien. Paris, 1896.
- L'Arménie agonisante et l'Europe chrétienne. Appel aux chefs d'état. Paris, 1897, 8°, 32 pp.
- Dying Armenia and Christian Europe. An Appeal to those in power. [Translated by permission of the Author.] London, Nisbet & Co., 1897, 8°, 30 pp., 1 penny.
- Clair Tisdall W. St.** The conversion of Armenia to the Christian faith. Oxford, the Religions tract Society, 1897, 8°, 256 pp., 2 sh. 8 d.
- **Clemenceau G.** Les Massacres d'Arménie. Temoignages des victimes. (Recueil de lettres traduites de l'arménien par Archag Tchobanian). Préface de —. Paris, 1896, 1897, 8°, 264 pp.
- Coussons.** The armenian rebellion. London, 1896.
- Der russisch-deutsche Neutralitäts - Vertrag und die orientalische Frage.** Von einem Deutschen. Berlin, W. H. Walther, 1896.
- Des Coursons R.** La Rébellion arménienne: son origine, son but. Paris, Libr. du Service central de la presse, 1895, 102 pp.

- Erba, F. dell'** —. La questione armena. Napoli, Pietrolcola, 1897, in 16°.
- Facts about Armenia.** Sassoon as Reported by a Native. Mr. Gladstone's Speech and Dr. Dillon's article on Armenia. Publication Nr. 1, of the Armenian Patriotic Alliance. New-York, 1895, 8°, 48 pp.
- Filian G. H.** Armenia and her people. New-York (?) 1896, Doll. 3.—.
- Friend's Armenian Relief Fund.** Appeal. [London, 1896], 8°, 4 pp.
- Further Correspondence** respecting the Asiatic Provinces of Turkey and Events in Constantinople. London 1897.
- Gabriel M. S.** Christian Armenia and The Christian powers. Engl.-arm. New-York, 1897, 12°, 32 pp.
- Gabriel Dr. M. S. v. Williams A. W.**
- Gladstone** on the Armenian Question. Speech at Chester August 6th 1895. London, T. Fisher unwin [1895], 6 d.
- Gladstone W. E.** The eastern crisis. A letter to the Duke of Westminster K. G. London, J. Murray, 1897, 8°, 16 pp.
- Verbatim report of the Rt. Hon. — — 's great Speech on the Armenian Atrocities. Delivered at Liverpool, Sept. 24^{sh}. 1896. With fullpage Portrait. London, James Lears e Sons, 1 d.
- Godet G.** Les souffrances de l'Arménie, 3me éd. Neuchâtel, Attinger frères, 1896.
- Gohier U.** Des idées. Les Massacres d'Arménie. Réponse du Sultan à M. Clémenceau, traduite par — —. Paris, 8°, 41 pp., Fr. —.60.
- Greene F. D.** The Armenian crisis and the rule of the Turk. London, Hodder a. Stoughton, 1895, 8°, XIX + 180 pp., 1 map. 1 sh. 6 d.
- The rule of the Turk and the Armenian crisis. (Eighteenth thousand). New-York, 1896, XIX + 192 pp.

- Harris J. R. and Harris H. B.** Letters from the scenes of the recent massacres in Armenia. London, J. Nisbet & Co., 1897, 8°, XII + 254 pp., 1 map., with illustrations, 4 sh. 6 d.
- Hidayette.** Abdul Hamid. Révolutionnaire ou ce qu'on ne peut pas dire en Turquie. Zürich, Orell Füssli. Paris, A. Charles, 1896.
- Hodgetts E. A. Brayley.** Round about Armenia. The record of a journey across the Balkans through Turkey, the Caucasus and Persia in 1895. London, 1896, 8°, XIII + 290 pp., 1 map. 6 sh.
- Hoffmann A.** Im türkischen Kerker. Wie ich Garabed Thoumajan fand. Eine armenisch-türkische Geschichte. Berlin, W. Faber & Co. 1897, 8°, 208 S. Mit Illustrationen. M. 2.—.
- Horton W. E.** The Royal House of Lusignan, its founder and present representative. Washington, 1896, 8°, 16 pp.
- Howard W. W.** The horrors of Armenia. New-York, London, 1896.
- Hudry Menos Mme.** La femme Arménienne. Les Massacre en Arménie. Paris, 1896, 8°, 16 pp. (Supplément à la „Revue féministe“.)
- КАМАРОВСКАГО Л. А.** Положение Армянъ въ Турціи, до вмѣшательства державъ въ 1895 году. Рѣчь Гладстоиа, статьи: Роленъ-Жекмена, Мак-коля, Грина, Диллона, Діева и др. Съ Портретами В. Гладстона и Каѳоликоса Мкртича I. Москва, 1896. 8°, XXIII + 443 pp., R. 1.—.
- Lepsius J.** Armenia and Europe. An indictment. Edited by J. Rendel Harris. London, Hodder and Stoughton, 1897, 8°, XXII + 331 pp., 3 sh. 9 d.
— Armenien und Europa. Eine Anklageschrift wider die christlichen Grossmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland. Berlin-Westende, W. Faber & Cie., 1896, 1897, 8°, 245 pp. M. 1.—.

Lepsius J. L'Arménie et l'Europe. Une acte d'accusation contre les grandes puissances chrétiennes. Avec 1 carte de l'Arménie turque. Lausanne, F. Payot, Nov. 1896.

Lidgett Elizabeth S. An Ancient people a short sketch of Armenian history. London, J. Nisbet & Co., 1897, 8°, XII + 64 pp., 9 d.

Livre, Le — jaune, 1896, 1897 (le 4 avril).

— Ministère des affaires étrangères. Documents diplomatiques. Affaires arméniennes. Projets de réformes dans l'empire Ottoman. 1893—97. Paris, Impr. Nationale, 1897, 1°, XIX + 371 pp.

— Ministère des affaires étrangères. Documents diplomatiques. Affaires arméniennes (Supplément) 1895—96. Paris, Impr. Nationale, 1897, 1°, XV + 124 pp.

Mac Coll Malcolm. Englands Responsibility towards Armenia. With a letter from the Duke of Westminster. London, Longmans, Green and Co., 1896, 8°, 80 pp., 6 d.

— The case for the Armenians, with an introduction by Francis Seymour Stevenson M. P. London, Harrison and Sons, 1896.

— The Sultan and the powers. London, Longmans, 1896, XVI + 308 pp., 8 sh.

Marillier L. La question arménienne. Paris, Fischbacher, 1897.

Massacres, Les — en Arménie. Rapport des six ambassadeurs à Constantinople. Lausanne, G. Bridel et Cie. (1897), 40 pp., 30 centimes.

Merza J. A hazai örménység jövője. Kolozsvár, 1896.

Nazarbek A. The voice of the Armenian revolutionistes upon The Armenian problem and how to solve it. London, 1895, 8°, 16 pp.

Noguères Edmond. Arménie: Géographie, Histoire, Religion, Moeurs, Littérature, Situation actuelle

- avec 1 carte et 16 gravures. Préface de Mr. le Prof. E. Barde. Genève, Philippe Dür. Paris, G. Fischbacher, 1897, 8°, 271 pp.
- Nolde E.** Reise nach Interarabien, Kurdistan und Armenien, 1892, mit dem Bildniss der Reisenden und 1 Karte. Braunschweig, 1895, 8°, XVI + 272 S., M. 4.50.
- Note présentée** au Parlement et au Gouvernement français par la Société Franco-Arménienne touchant la sécurité des personnes et des biens dans l'Empire Ottoman. Paris, 1896, 8°, 8 pp.
- Novikoff Olga.** Russia and England: „Proposats for a New Departure“ edited by W. T. Stead. London, „Review of Reviews“, 1896, 8°, 64 pp., 6 d.
- Ottley H. B.** Map of the massacres. London, 1896, 1 d.
- Pascal, Le Chanoine.** Histoire de la maison royale de Lusignan. Paris, 1896, 8°, V + 200 pp. Ill. Fr. 5.—.
- Paul Arthur.** Map of Territorial Tyranny of the Turk. London, George Phil. & Son, 1896, 1 sh.
- Philarmène.** La vérité sur les massacres d'Arménie. Documents nouveaux ou peu connus. Rapports de témoins oculaires, correspondances particulières, extraits de journaux par un —. Paris, 1896, 8°, 128 pp., Fr. 2.—.
- Question, La —.** Arménienne et l'Europe. Paris, 1896, 8°, 16 pp.
- The Armenian —, the cry of Armenia. 1895, 8°, 44 pp.
- Rawnsley H. D.** The Darkened West. An Appeal to England for Armenia. Keswick, T. Bakwell, 1896, 8°, 70 pp., 6 d.
- Report** of a Conference held in St. Martin's Town Hall, London, on May 19th, 1897. London, 1897, 8° 40 pp. 3 pence.
- Seth M. J.** History of the Armenians in India, from the earliest times to the present day. Calcutta,

1895, 8°, XXII + 190 pp., Fr. 5.50. — Opinions of the Press, 8 pp.

Société franco-arménienne. Paris, 1897, 2 pp.

Spanuth-Poehlde. Armenien: Ein Beitrag zur Kenntniss der Geschichte der kirchlichen und äusseren Verhältnisse des Landes. Stuttgart, 1896, 8°, M. —.80.

Stead W. F. „The Assasin“ or St. George to the Rescue! What we ought to do. London, „Review of Reviews“, 1896, 8°, 36 pp., 1 d.

— The Haunting horrors in Armenia, or Who will be damned for this? London, 1896, February, 8°, 63 pp., 1 map.

Stevenson F. S. The case for the Armenians, with an Introduction. London, 1896, 8°, 54 pp., 1 sh.

Student of History. Armenian atrocities, etc. and the Anti-British Leage. London, 1895, 10 d.

Syndačoff, Bresnitz v. —. Abdul Hamid und die Christenverfolgungen in der Türkei. Aufzeichnung nach amtlichen Quellen. Berlin und Leipzig, 1896, 8°, IV + 73 S., M. 1.—.

Tchobanian Archag. L'Arménie, son histoire, sa littérature, son rôle en Orient. Avec une Introduction par Anatole France. Paris, Mercure, 1897, 8°, 90 pp.

— — **Aghassi.** Zeitoun depuis les Origines jusqu'à l'Insurrection de 1895. Avec une carte, des reproductions de dessins et des photographies. Traduction d'Archag Tchobanian. Préface par Victor Bérard. Paris, Mercure de France, 1897, 8°, 318 pp., Fr. 3.50.

— — v. Clemenceau, Aghassi.

Ter Gregor N. History of Armenia (illustrated) from the earliest ages to the present time. London [1897], J. Heywood, 8°, 232 pp., 2 sh. 3 d.

- Terzian Dikran.** Mathematics of Religion. The recent massacres in Turkey foretold in the Bible. Boston, 1897, 16°, 4 pp., 10 Cents.
- The haunting horror in Armenia.** London, 1896.
- The Story of my Escape.** By an Armenian Refugee. Reading, 1897.
- Vandal Albert.** Les Arméniens et la réforme de la Turquie. Conference fait par — — le 2 Fév. 1897. Paris, 1897, 53 pp.
- Vartoogian Armayis P.** Armenia's Ordeal. A sketch of the main features of the history of Armenia; and an inside account of the work of American Missionaries among Armenians, and its ruinous effect. New-York, 1896, 8°, VII + 101 pp., illustr. 2. ed. and a General review of the Armenian question. New-York, 1896, 8°, VII + 179 pp., illustr. Fr. 5. —.
- Watson W.** The purple east, a series of sonnets on England's desertion of Armenia by — —, with a frontispiece by G. F. Watts R. A. London, 1896, 8°, 48 pp.
- The Year of shame With an Introduction by the Bishop of Hereford. London a New-York, J. Lane, 1897, 8°, 75 pp., 2 sh. 6 d.
- Willard Miss.** Turkey. London, 1896 (?).
- Williams A. W. and Dr. M. S. Gabriel.** Bleeding Armenia, its History and Horrors. New-York, 1896, 500 pp., Doll. 1.50.
- Wintle W. J.** Armenia and its sorrows. Second edition, with an Additional Chapter, bringing the record down to September 1896. London, 1896, 8°, 120 pp., 1 map., illustr. 1 sh.
- Armenia and its Horrors. London, 1896, 2 sh.

Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ո Խ Ն Մ Ք*
Ի Վ Ա Ղ Ա Ն Ր Չ Ա Պ Ա Տ

1. Ս. Գ. Գ. Լուսաւորիչ (30 տարի) Ըստ Խոր. 1 304— 34 Ըստ Չամչ. 2 302— 32 304/5 — 303
2. Ս. Արիստակէս (5, Ըստ այլոց 7) " 334— 40 " 332— 39 3304 — 36

* Հայոց նախնի Կաթողիկոսաց ծիշդ ժամանակազրական ցուցակը կազմել՝ լոյս տեսած սակաւաթիւ աղբիւրները չեն ներեր: Այս պատճառաւ նորագոյն հեղինակներն աշխատած են այս կամ այն կաթողիկոսին ժամանակը ծշդել, բայց ամբողջ շարքին կապը դարձեալ մնացած է անծիշդ: Եթէ ժամանակաւ հրատարակուին անտիպ զաւազանագիրքեր, Կաթողիկոսաց շարադատութիւններ, ամէն ձեռագիրներու յիշատակարանները են, յուսաւի է որ փոքր ի շատէ ծիշդ ցուցակ մը կարելի ըլլայ կազմել: Մեր յառաջ բերած ցուցակը ցայժմ ընկալեալ ցուցակն է, նշանակելով այլեւայլ

հեղինակներու տարիներու նկատմամբ կատարած հետազոտութեանց հետեւութիւնը: Աղթամարայ կաթողիկոսաց ցուցակը չկրցանք տեղ մը գտնել:
1 Ըստ Յ. Դաղբաշէանի, Փ. Տիւղանդացի եւ Խ. Բ պատմութեան խարդախողը, «Հանդէս Ամսօրեայ» 1897. նաեւ առանձին տպ.:

2 Պատմ. Հայոց, Գ. Յուլեւոսի, էջ 109.

3 Կաթողիկոսաց այս ժամանակը կը դնենք Համալսարանէն Հ. Վ., Եկեղեցական պատմ., Վիեննա 1872 էջ 481, որ հեռու է Գաթրճեանի Հ. Յ. Տիւղեբաղան Պատմ. Բ. Հոր.:

4 Gelzer, Die Anfänge der Armenischen Kirche,

3. Ս. Վրթանէս (15, 17)	լստ խոր.	341—56	լստ Չափչ.	339—56	336	—	51
4. Ս. Յուսիկ (6)	"	357—363	"	356—62	351	—	56
5. Փառնեբոէ՛՛ (լստ խոր.) կամ Փառնէն (լստ Բուղ.) (2, 3, 4, 5)	"	364—368	"	362—64	356	—	60
6. Ս. Ներսէս Ա. (20, 34)	"	368—402	"	364—84	360	—	73/4 ¹
7. Չունակ կամ Չոնակ (լստ Բուղ.)					358	—	69 ²
8. Շահահ ³ (լստ խոր.) կամ Յուսիկ (լստ Բուղ.) (4, 6)	"	402—405	"	384—86	373	—	78
9. Չաւէն (1, 3, 4)	"	405—408	"	386—87	378	—	82
10. Ապուրակէս (3, 5, 7)	"	408—413	"	387—90	382	—	88
11. Ս. Սահակ Ա. (50, 51) (428ին գահընկէց, 432 վերաբն նաաի, † 7 Սեպտ. 439)			"	390—440	389/90	—	439/40
12. Սուրբակ (հակառակածու, 1)			"	428—29	429	—	30
13. Բբբիշոյ (" 3)			"	429—32	430	—	32
14. Շմուէլ (" 5)			"	432—37	432	—	37
15. Ս. Մեարոյ տեղապահ (6 ամիս, † 441, Սե- հեկանի 13)			"	440—41	440	—	41
16. Ս. Յովսէփ (2, 3, 10, 12)			"	441—52	441	—	53

Leipzig 1895 էջ 123 զԱրիստակէս 325էն յառաջ կը
 դնէ, վասն զի Նիկիոյ ժողովոյն մէջն էր ասիկայ:
 Բայց յայտնի է որ իբրեւ փոխանորդ Ս. Լուսաւորչի
 1 Մարտարտ կը դնէ 351—373/4, տ. "Հանդ.
 Ամս.՝ 1897 էջ 184: Իսկ Gelzer, անդ էջ 122 կը
 դնէ 362—373/4:
 2 Մարտարտ, անդ:
 3 Բուղ. Շահահ կը դնէ վերն՝ Փառնէնի եւ Ներ-

[սեփ մէջ:

Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ո Ի Ն Ն Ք Ի Գ Ո Ւ Ի Ն

17. Մեկնակե կամ Մեղէտ (5)	Չամչ.	452—57	453	—	58
18. Մովսէս Ա. (8)	”	457—65	458	—	65
19. Գիււտ (10, 15)	”	465—75	465	—	75
20. Յովհ. Ա. Մանդակունի (6, 12) (ըստ այլոց՝ Քրիստափոր Ա. 475—80 եւ Յովհ. Մանդակ. 480—87)	”	475—80	475	—	87
21. Բարդէն (5, 6)	”	480—87	487	—	92 ¹
22. Սամուէլ (8, 10)			492 ²	—	502
23. Մուշէ (5, 8)			502	—	10
24. Սահակ Բ. (5)			510	—	15
25. Քրիստափոր Ա. (կամ Բ.) (5, 6)			515	—	21
26. Ղեւնոյ (2, 3)			521	—	23
27. Ներսէս Բ. Աշտարակեցի (9)			524	—	33 ³
28. Յովհաննէս Բ. (15, 17)			533	—	51 ⁴

¹ Խալատեան Գր., Ղ. Փարպեցի, Մասկուա 1883
 էջ 47 ունի 487—491, Հ. Յ. Գաթրճեան “Իրաւա-
 խոհի կեղծեր” (Ալեկննա 1873) գրքին Բ. Տեօփին ժ.ջ
 (տակաւին անտիպ) զԲարդէն 508ին դեռ կատարելիս
 կը գնէ, գտած ըլլալով Բարդէնի նոյն տարին դու-
 ժարած Ղեւնոյ ժողովոյն արձանագրութիւնը:

² Խալատ. ունի 490, արդեօք ապագրական սխալ,
³ Ըստ Հ. Գաթրճեանի, Հանդանակ Հաւատոյ,
 Ալեկննա 1891, էջ 13 ճ. 3, 555ին դեռ կենդանի էր
 Ներսէս Բ.
⁴ Նոյն, անդ (էջ 10 ճ. 3) կատարելիսական ա-
 թուա նստած իբր 556ին:

29. Մոսկէս Բ. (30)	551	—	81
30. Վլբլանէս Տեղապահ (ի պարագայ թեան ակթոսոյ 4) (13)	581	—	94
31. Աբրահամ Ա. (23)	594	—	617 ¹
32. Յովհ. Գ. Յունաց բաժնին վրայ (16, 26)	590	—	616
33. Կաթանա (8)	617	—	25
34. Քրիստափոր Բ. (կամ Գ.) (2, 3, 4)	625	—	28
35. Եզր (9, 10)	628	—	40
36. Կերսէս Գ. Շինող (5, 20)	640	—	61 ²
37. Յովհ. Մանազկերացի հակառակակթոս. (7)	649	—	55
38. Անաստաս (6)	661	—	67
39. Իսրայէլ (6, 10)	667	—	77
40. Սահակ Գ. (26, 27)	677	—	703
41. Եղիա (14, 16)	703	—	18 ³
42. Յովհ. Գ. Իմաստաւեր Օձնեցի (11, 13)	718	—	29
43. Գաւիթ Ա. (12, 13)	729	—	41
44. Տրդատ Ա. (13)	741	—	64
45. Տրդատ Բ. (3)	764	—	67
46. Սիոն (8)	767	—	75
47. Եսայի (13, 14)	775	—	88
48. Ստեփանոս Ա. (2, 8)	788	—	90

¹ Աոյն անդ (էջ 2 ծ. 2, 3) կը համարի Աբրահամ
 համ կամ ողբերգական ակթոս. նստած 607ին, իսկ
 Վլբլանէս անդապահ էր ի դատարկութեան ակթոսոյ,
² Աոյն անդ (էջ 3, ծան. 1) կը գնէ զԿերսէս † 671ին,
³ Գաւիթ ընէան, «Կրաս ախոհի կեղծիք» Բ. կը գնէ
 զԵղիա 709ին կամ ողբերգական ակթոս. ելած:

790	—	91
791	—	92
792	—	95
795	—	806
806	—	33
833	—	54
854	—	76
876	—	96
896		

49.	Յովափ (6 ամիս)
50.	Սողոմոն (1)
51.	Գէորգ Ա. (4)
52.	Յովսէփ Բ. (11)
53.	Դաւիթ Բ. (27)
54.	Յովհ. Ե. (22)
55.	Չաքարիա Ա. (21, 22)
56.	Գէորգ Բ. (22, 28)
57.	Մաշտոց (7 ամիս, 30 օր)

Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ո Խ Ն Ր

Ո Ր ՈՆ Ք Հ Ա Ս Տ Ա Տ Ո Ւ Ն Ա Թ Ո Ռ Ե Չ Ո Ի Ն Ե Ն

(Չորրդ վանք, Աւարազ, Արղինա, Անի, Թաւրիւս, Ծամբաղաւ, Անի:)

896	—	925
925	—	26

58.	Յովհաննէս Չ. պատմարան (30)
59.	Ստեփանոս Բ.

<p>1 Յովհ. Աթոռոյկեցի «Շարդասուժիւն կաթոլիկոսացի շայտի» (անտիպ) մէջ կ'ըսէ թէ ինքը կ'իշխէ եղած է 896ին: Տես Հ. Յ. Քաթոլիկոսեան «Սրբազան պատարագամատոյցը շայտի» Ախնա, 1897 էջ 321: Այս հեռագիրն 1280—87 ամիսներու:</p>	<p>մէջ գրուած է եւ այժմ կը պահուի Աւարիկանու մասնադարանը («Հանդէս Աւարեայ» 1892 էջ 245) Յովհ. Չ. կաթոլիկոսէն սկսեալ շարունակուած է մինչեւ Յակոբ Ա. 1268—86: — Չամչեան եւ այլք Գեորգ Բ. — 897 Մաշտոց 897, Յովհ. Չ. 897:</p>
--	--

926 —	36
936 —	41
941 —	65 ¹
965 —	72 ²
972 —	92
992 —	1019
1019 —	57
1058 —	64
1065 —	1106
1106 —	1113

60. Թէոդորոս Ա. (11)
 61. Եղիշէ Ա. (7)
 62. Անանիա (22)
 63. Վահան (15)
 64. Ստեփանոս Գ. 970 — 72 Հակառակաթոռ. (2)
 65. Խաչիկ Ա. (20)
 66. Սարգիս Ա. (27)
 67. Պետրոս Ա. Գեորգարձ (40)
 68. Դիոսկորոս 1035—36 (Հկռկաթոռ.) (1)
 69. Խաչիկ Բ. կամ Խաչատուր (6)
 70. Գրիգոր Բ. (Վահրամ) Վկայասէր (40, 43) (Հկռկթոռ. Սարգիս 1073—77, Պաւղոս 1085)
 71. Բարսեղ Ա. (օգնական Վկայասիրի 1082—1106) (18, 24, 31)

Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ո Ւ Ն Յ Ք

Ի Հ Ռ Ո Մ Կ Ա Ա

(Նախ Սեաւ Լեառն եւ Ծովք դղեակ):

72. Գրիգոր Գ. Պահլաւունի փոքր Վկայասէր (53)	1113 —	1166
73. Ս. Ներսէս Բ. Շնորհալի († 14 Օգ. 1178) ³	1166 —	73 ⁴

1 Ըստ Գ. Տէր-Մկրտչեանի, «Արարատ», 1897
 էջ 91: Չամչեան եւ այլք Եղիշէ 936—43, Անանիա 943—65:
 2 Փաթրճեան, «Իրաւախ. կեղծ», Բ. կը դնէ 965—82:
 3 Հեթում. Պատմիչ, Վենետ. 1846:
 4 Ըստկարեան, անդ, 1167—72:

74. Գրբիգոր Գ. Տղայ (Հկռկթռ. Բարսեղ Անեցի 1180—1204 + 25 Մայ 1193) (20)	1173 —	93
75. Գրբիգոր Է. Մանուկ Քարավէժ (1, 2)	1193 —	95
76. Գրբիգոր Չ. Ապիրատ (7 եւ 10 ամիս)	1195 —	1202
77. Յովհաննէս Է. Մեծաբարոյ Ստեցի	1202 —	3
78. Անանիա 1203—7 (Հկռկթռ.)	1203 —	6
79. Դաւիթ Գ. (3)	1207 —	20
80. Յովհաննէս Է. վերստին	1220 —	68
81. Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի (47)	1268 —	86
82. Յակոբ Ա. Ալայցի (19)	1287 —	90
83. Կոստանդին Բ. Պրօնադորժ (3)	1290 —	92
84. Մտեփանոս Գ. (3, 4)		

Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ո Խ Ն Բ

Ի Ս Ի Ս

85. Գրբիգոր Է. Անաւարդեցի (14)	1293 —	1307
86. Կոստանդին Բ. վերստին (16)	1307 —	22
87. Կոստանդին Գ. (4)	1328 —	27
88. Յակոբ Բ. (14)	1327 —	41
89. Միխիթար (14)	1341 —	55
90. Յակոբ Բ. վերստին (4)	1355 —	59
91. Մեսրոպ (13)	1359 —	72
92. Կոստանդին Գ. (2)	1372 —	74
93. Պաւղոս Ա. (4)	1374 —	78

1378	—	96
1396	—	98
1398	—	1402
1402	—	9
1409	—	11
1411	—	18
1418	—	30
1430	—	39
1439	—	40
1440	—	41

94.	Թէոդորոս Բ.	(18)
95.	Կարապետ Ա.	(2)
96.	Դաւիթ Գ.	(4)
97.	Կարապետ Բ.	(7)
98.	Յակոբ Գ.	(2)
99.	Գրիգոր Ը.	(7)
100.	Պաւղոս Բ.	(12)
101.	Կոստանդին Ե.	(9)
102.	Յովսէփ Գ.	(1)
103.	Գրիգոր Թ.	(1) (+ 1417)

Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ո Ի Ն Ք

ՅԷՏՄԻԱԺԻՆ

(Ըստ Հ. Ղ. Ալիշանի, Այրարատ, 1890, էջ 230—31¹։)

104.	Արրակոս Ա իրապետի (յիշի իբրեւ կթղկո, ցամն 1448)	Չամչ.	1441—	43	1442	—	44		
105.	Գրիգոր Ժ. Մակուէցի				1444	—	62		
106.	Չաքարիա Բ. (յիշի իբրեւ կթղկո. Էջմիածնի յամի 1448)				1462	—	65		
107.	Արիստակէս Բ. (իբրեւ աթուակալ) Արիստակէս Բ. (իբրեւ միազլուխ)			1461—	62	1449	—	64	
108.	Սարգիս Բ. (աթուակակց Արիստակիսի)				1465	—	74		
					1466—	90	1467	—	75

¹ Որ բոլորովին կը տարբերի ի Չամչեանէ եւ յայլոց։

109. Յովհաննէս (Ը.)				1475 —	76
110. Սարգիս Գ. (ըստ Առաքելի)				1477 —	1507
111. Արիստակէս Գ. (ըստ յիշատակարանաց)			Չամչ. 1490 —	1486 —	90
Արիստակէս Գ. (ըստ Առաքելի եւ գաւազանագրաց)				1494 —	98
112. Յուսիկ Բ. (ըստ յիշատակարանի)				1488 —	99
113. Թադէոս Ա. կամ Գաւիթ (յիշեալ յԱռաքելէ)			1498—1503	1499 —	1500
114. Եղիշէ Բ. (յիշեալ յԱռաքելէ)			1503 —	1504 —	5
115. Յովհաննէս (Ը. կամ Թ.) (յիշեալ ի Ստեփ. Ռոշքայէ)				1505 —	6
116. Կերսէս Ե. (յիշեալ յԱռաքելէ եւ ի գաւազանագրէ)				1506 —	7
117. Չաքարիա Գ. (յիշեալ յԱռաքելէ)			1515 —	1515 —	16
118. Սարգիս Գ. (կամ Գ.)			1520 —	1521? —	24
119. Գրիգոր ԺԱ. կամ Գրիգորիս			1536 —	1536? —	41
120. Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի (յիշին եւ կաթողիկոսունք Արիստակէս եւ Բարսեղ)			1541 —	1547 —	64
121. Մեքայէլ Սեբաստացի (փինրդ. կարգեալ ի Ստեփանոսէ)			1547 —	1546 —	68
122. Արիստակէս Գ. (աթուակից Թուսի առաջնոյն)				1555 —	64
123. Բարսեղ Բ. (աթուակից Մեքայելի)			1556 —	1564 —	67
124. Գրիգոր ԺԲ. (յիշ յԱռաքելէ եւ այլուր ընդ Բարսղի)			1569 —	1558 —	87
125. Ստեփանոս Չ. Առնիճեցի (յիշ յԱռաքելէ եւ յայլմէ)			1573 —	1568	
126. Թադէոս Բ. (Շահա.) † 1584			1575 —	1576 —	79
∞ 127. Առաքել (աթուակից Գրիգորի)				1577 —	86
128. Գաւիթ (Ե.)		† Օգոստ. 1633	1586 —	1586 —	1634
129. Մեղիթեցի		† 18 Մարտի 1627	1593 —	1594 —	1627
130. Գրիգոր ԺԳ. կամ Սրապիոն Ռուհայեցի		† 23 Ապր. 1607	1603 —	1603 —	4

	(Շահ.)	Չամչ.	1624—	29	1624 —	34
131. Սահակ Գ.	(Շահ.)	1639	—	29	1624 —	34
132. Մովսէս Գ. Սիւնեցի (13 Յունուար 1630)	† 14 Մայ. 1632	1629—	—	33	1633†	•
133. Փիլիպպոս (13. Յունր. 1634)	† 25 Մարտ 1655	1633—	—	55	16562	
134. Յակոբ Գ. Ջուղայեցի (8 Ապր. 1656)	† 2 Օգոստ.	1655—	—	80	1680	
135. Եղիազար	† 8 Օգոստ 1690	1680—	—	91	1680 — 1690	
136. Կահապետ	† 13 Յունիս 1705	1691—	1703	1690 — 1704	1690 — 1704	
137. Ստեփանոս (Հակոբակաթոս)	†	1695—	1704	1697 — 1708	1697 — 1708	
Ստեփանոս Պարպուլթիւն աթոռոյ	†	1706	—	1704 —	1704 —	7
138. Աղեքսանդր Ա.	† 22 Կոյ. 1714	1707—	—	143	1707	
139. Ատուածատուր	† 10 Հոկտ. 1725				1715	
140. Կարապետ Ռւլնեցի	† 2 Հոկտ. 1729				1726	
141. Աբրահամ Բ. Խոշապցի	† 11 Կոյ. 1784				1730	
142. Աբրահամ Գ. Արեւացի	† 1736				1734 —	37
143. Ղազար Ջահկեցի (Չամչ. 1740 Յովհ. տեղակալ)	† 30 Մարտ 1751				1737 —	51
144. Պետրոս Բ. Բիւթիւր (Չամչ. 1749 Ղազար վերստին)	†				1748	
145. Մինաս Ակնեցի	† 12 Մայ. 1753				1751	
146. Աղեքսանդ Բ.	† Կոյ. 1755				1754	
147. Սահակ Ե.	†				1756	
148. Յակոբ Ե. Շամախեցի	† 21 Մարտ 1763				1759	

1 Շահ. օժ. կաթողիկոս՝ 13 Յունուար 1629 | 2 Շահ. † 25 Մարտ 1655,
 † 14 Մայ. 1632 | 3 Ասիէ սկսեալ Չամչ. կը մտարանի Ալիւանի:

149. Սիմէօն Երեւանցի	(Շահխ.)	† 26 Յուլ. 1780	1763
150. Ղուկաս Աարնեցի	"	† 29 Գեղտ. 1799	1780 — 99
151. Յովսէփ Արղուժեան (անուանեալ)	"	† 9 Մարտ 1801	1800
152. Գաւթիժ Էնեղէթեցի	"	† 30 Հոկտ. 1817	1800 — 7
153. Գանիէլ Սուրբառեցի	"	† 9 Հոկտ. 1808	1800 — 8
154. Պարապուժիւն աթոռոյ	"	† 16 Յուլ. 1835	1808 — 10
155. Եփրեմ Երեւանցի, Տրածարեալ 8 Հոկտ. 1830)	"	† 26 Մարտ 1842	1810 — 35
156. Յովհաննէս Ը. (Թ.) Աարբեցի	"	† 13/25 Փետր.	1831 — 42
157. Կերսէս Ե. Աշտարակեցի (1843էն)	"	† 7 Սեպտ.	1857
158. Մատթէոս Ա. Պոլսեցի (1858էն)	"	† 6/18 Գեղտ.	1865
159. Գէորգ Գ. Ա. Պոլսեցի (1866էն)	"	† 16/28 Ապր.	1882
160. Մակար Ա. (22 Նոյ./4 Գեղտ. 1885)	"		1883 — 84
161. Մկրտիչ Ա. (Հաստ. 5 Յունիս)	"		1891
			1893

1440²
144?

Կ Ա Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ո Ւ Ն Ի Ք Տ Ա Ն Ն Կ Ի Լ Ի Կ Կ Ի Ո Յ

Ի Ս Ի Ս
(Ըստ Հ. Ղ. Ալեշանի, Սիսուան, 1885, էջ 218—191:)

- * 1. Գրեղոր Ա. Մուսաբեկեցի
2. Յովսէփ

¹ Որ դրեթէ չի տարբերիք Չամչեանի ըստ ցակէն | էր եւ Աթոռոյիկոս : Տես Պաղճեան, Պատմ. կամ թող. 115
² Գր Ա. Մուսաբեկեցի 1450 Սեպտեմբրի դեռ ողջ | Աարդարտ. ի Հայս, Ալեշան, 1878 էջ 150 :

3. Կարապետ ի Սոյ (2)	1447
4. Ստեփանոս ի Սարաձորոյ (25)	1449
5. Յովհաննէս Ա. յԱնտիոքոյ ¹ (15)	1474
6. Յովհաննէս Բ. Թուղուրանցի կամ Թղուրեանց (36)	1489
7. Յովհաննէս Գ. ի Քիլիսոյ, Կոյճո՛ւ կոչեցեալ (14)	1525
8. Սիմէոն Ա. Ուլնեցի կամ Չեթունցի (6)	1539
9. Ղազար Ուլնեցի (3)	1545
10. Թորոս Ա. որ եւ Թէոդորոս Թուաւան ի Սոյ (8)	1548
11. Խաչատուր Ա. Չոբէկ կոչեցեալ (9)	1551
12. Խաչատուր Բ. կամ Խաչիկ Ուլնեցի, Երաժիշտ (24)	1560
13. Ազարիա (Ա.) Ջուղայեցի (15)	1584
14. Տիրատուր (6) օրինաւոր չեն համարուիր	1586
15. Յովհաննէս (2) օրինաւոր չեն համարուիր	1588
16. Յովհաննէս Դ. Անթապղի (24)	1601
17. Պետրոս Կարկառեցի ի Բերիա (7)	1602
18. Մինաս ի Կարնոյ (6)	1627
19. Սիմէոն Բ. Սեբաստացի կամ Արեւելցի (15)	1633
20. Ներսէս ի Սեբաստիոյ (5)	1648
21. Թորոս Բ. ի Սոյ (4)	1654

1477 Ստեփանոս
1488 Յովհաննէս Ա.
1489 Յովհաննէս Բ.

¹ Սիսուան էջ 539 ժամանակագրի մը համեմատ
 կը գնէ՝
 (1440) Գրիգոր Մուսաբեկեց
 1441—48 Կարապետ

22. Խաչատուր Գ. Մինտերճի, Ի Սեբաստիոյ (21)	1658
23. Գաւիթ Բերիացի կամ Կարկանեցի (օրինաւոր չի համարուիր)	1663
24. Սահակ Մէլիանէճի (10)	1679
25. Աղարիա (Բ.) Ղաթրամի, Կարկանեցի (5)	1683
26. Գրիգոր Բ. Ատանացի Պէճ-ի կոչեցեալ (2)	1689
27. Աստուածատուր Նարին, Սանեցի (3, 4)	1691
28. Մատթէոս Սարի, Կեսարացի (7)	1694
29. Պետրոս Բերիացի (18)	1701
30. Յովհաննէս Ե. Ի Հաճնոյ (8)	1719
31. Գրիգոր Գ. Ուղուրի, Կեսարացի ¹ (3)	1727
32. Յովհաննէս (Տէր Աղամ) Չ. Հաճնեցի վերափն, (4)	1730
33. Ղուկաս Սսեցի (2 եւ 7 ամիս) (Աջպահեան, † 1737)	1734
34. Մեքայէլ եղբայր Ղուկասու (20)	1737
35. Գաբրիէլ եղբայր Ղուկասու եւ Մեքայէլի (14) († 1770)	1757
36. Եփրեմ Սսեցի, եղբորորդի երեցուն վերնոցն (13) († 1784)	1771
37. Թէոդորոս Գ. Սսեցի († 1791)	1784
38. Կիրակոս Ա. եղբորորդի Թէոդորոսի	1801?
39. Եփրեմ, 18 ամեայ, հրատարեալ 1833	1822
40. Յովհաննէս Ե.	1833
41. Մեքայէլ Բ.	1846 — 48
42. Կիրակոս Բ. (հրատարեալ, եւ † 1880)	1853
43. Կիրակոս Գ. (Տէր Նիկող.) վերջին Աջպահեան	1866

¹ Սխուան էջ 539՝ Գրիգոր Գ. յիշի եւ յամին 1725:

- 44. Կրթական Բեկֆոնիական, Մարաշի
- 45. Գրքագործի Ալեքսանդրյան (ընտրելու 7 Յունիս 1895)

1871
1895

Կ Ա Ր Թ Ո Ղ Ի Կ Ո Ս Ո Խ Ն Բ Տ Ա Ն Ն Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ո Յ Ի Լ Ի Յ Ա Ն Ա Ն Ե Ի Ի Կ. Պ Ո Լ Ի Ս

1. Արթուրյան Պետրոս Ա. Արժիւեան (+ 1 Հոկտ. 1749)	Ա.	1740	—	49
2. Յակոբ	Բ.	1749	—	53
3. Մեքայէլ	Գ.	1753	—	80
4. Բարսեղ	Գ.	1780	—	88
5. Գրիգոր	Ե.	1788	—	1812
6. Գրիգոր	Զ.	1812	—	41
7. Յակոբ	Է.	1841	—	43
8. Գրիգոր	Ը.	1843	—	66
9. Անտոն	Թ. Հասունեան	1866	—	80
10. Ստեփանոս	ժ. Աղաբեան	1881	—	

Պ Ա Տ Ր Ի Ա Ր Բ Ո Խ Ն Բ Ե Ր Ո Խ Ս Ա Ղ Ե Ր Ի

1. Սարգիս Ա. (2)	Ա.	1311	—	18
2. Աստուածասուր Ա. (8)	Ա.	1313	—	21
3. Գաւիթ Ա. (26)	Ա.	1321	—	47

1347	—	65
1365	—	86
1386	—	91
1391	—	92
1392	—	1412
1412	—	18
1418	—	30
1430	—	53
1453	—	79
1479	—	91
1491	—	1521
1491	—	42
1542	—	64
1564	—	1609
1609	—	31
1631	—	45
1645	—	64
1664	—	65
1565	—	66
1666	—	67
1667	—	68
1668	—	70
1670	—	83
1683	—	—

4. Գրեկոսը Ա. (18)
5. Մկրտիչ (21)
6. Յովհաննէս Ա. (5)
7. Եսայի Ա. (1 եւ 18)
8. Մարգիս Բ. (20)
9. Պօղոս Ա. (6)
10. Մարտիրոս Ա. Եղիպտացի (12 եւ 21)
11. Եսայի Բ. (21 տարի Մարտիրոսին հետ, յետոյ նաեւ 2)
12. Աբրահամ (26)
13. Յովհ. Բ. (12)
14. Մարտիրոս Բ. (30)
15. Աստուածատուր Բ. (21)
16. Փիլիպպոս (22)
17. Անդրէաս (45)
18. Գաւիթ Բ. (22)
19. Գրեկոս Բ. Մոկացի կամ Վանձակեցի Պարոն-Տէր (14)
20. Աստուածատուր Գ.
21. Եղիազար Անթայցի (Աթթողիկոս անուամբ) (1)
22. Աստուածատուր (վերաին 1)
23. Եղիազար (վերաին 1, կաթողիկոս եւ պատրիարք անուամբ)
24. Մարտիրոս Գ. Ապֆայի
25. Աստուածատուր (վերաին 2¹/₄)
26. Եղիազար (վերաին 12 նոյն պատուով)
27. Մարտիրոս (վերաին 8 ամբո)

Տեղակալք աշխարհականք					
28. Յովհ. Գ. (4 աշխարհական տեղակալաց հետ ¹)	1685	—	89		
29. Մինաս Համդեցի (12 միասին նաեւ Գալուստ Այծախէ եւ Յովհ. Գ.) + 14 Նոյ. 1704	1689 ²	—	1701		
30. Աւետիք Երզնկացի (2 ընդ Ա. Պոլսոյն)	1701	—	3		
31. Մինաս Համդեցի վերստին (1 ¹ / ₂ միասին Գրիգոր Պէճախ)	1703	—	4		
32. Աւետիք վերստին (1 ընդ Ա. Պոլսոյն)	1704	—	5		
33. Մատթէոս Կեսարացի (2)	1705	—	6		
34. Մարտիրոս (4 ամիս)	1706				
35. Միքայէլ Խարբերդցի (8 ամիս)	1706				
36. Սահակ Ապուշեցի (8 ամիս)	1707				
37. Յովհ. Չմիւռնացի (1)	1707	—	8		
38. Սահակ վերստին (6)	1708	—	14		
39. Յովհ. Գանձակեցի (1 եւ 8 ամիս)	1714	—	15		
40. Գրիգոր Գ. Շղթայակեր (34)	1715	—	49		
41. Յակոբ Նալեան Չմարցի (3 եւ 1 ամիս)	1749	—	52		
42. Թորոս Կամ Թէոդորոս Արղուացի (9 եւ 6 ամիս)	1752	—	61		
43. Կարապետ Գանձակեցի (6)	1761	—	68		
44. Պողոս Բ. Աւնեցի (7 եւ 5 ամիս)	1768	—	75		
45. Յովակիմ Գանաքեոցի	1775	—	93		
46. Պետրոս	1794	—	1800		
47. Թէոդորոս	1802	—	18		

(Ա. Պոլ. եւ Եղմ.)	
"	"
"	"
"	"
"	"
"	"
"	"
"	"
"	"
"	"
† 12/24 Փետր. 1749	
† վերջ Գեղտ. 1761	
† 24 Յնր. 1768	
† 18 Մայ. 1775	
† 25 Սեպտ. 1793	
† 18 Յունիս 1800	
† 22 Օգ. 1818	

1 Տ. Յովհաննիսեան Պատմ. Եղմ. 1890

2 Անդ, 1699, Հար. Ա. էջ 414 մեռած էր դեռ 1697ին:

1819 — 40
 1841 — 46
 1846 — 50
 1850 — 60
 1864 — 85
 1886

† 25 Ապր. 1840
 † 7 Մայ. 1840
 † 24 Մայ. 1850
 † 23 Դեկտ. 1860
 † 29 Օգոստ. 1885

48. Գաբրիել
 49. Չաքարիա
 50. Աիւրակոս
 51. Յովհ.
 Արթանէս տեղակալ
 52. Եսայի
 53. Յարութիւն Աւէշապետեան

Պ Ա Տ Ր Ի Ա Ր Բ Ո Ւ Ն Ի Ք

Կ. Պ Ո Ա Մ Ո Յ

1461 — 78
 1478 — 89
 1489 — 1509
 1509 — 26
 1526 — 37
 1537 — 50
 1550 — 61
 1561 — 63
 1568 — 73
 1573 — 81
 1581 — 87
 1587 — 90
 1590 — 91

1. Յովակիմ (17)
2. Նիկողայոս (11)
3. Աարապետ Ա. (20)
4. Մարտիրոս Ա. (17)
5. Գրիգոր Ա. (11)
6. Աստուածատուր (18)
7. Ստեփանոս Ա. (11)
8. Տիրատուր (7 ամիս կամ 2)
9. Յակոբ Ա. (10)
10. Յովհ. Ա. (8)
11. Թովմաս Ա. (6)
12. Սարգիս Ա. (3)
13. Յովհ. Բ. (1)

36. Տեղակալք (2)	1657	—	59
36. Թովմաս վերափոխ (2 1/2)	1659	—	60
37. Մարտիրոս Բ. Աաֆացի (1 եւ 5 ամիս)	1660	—	63
38. Ղազար (2 եւ 4 ամիս)	1663	—	64
39. Յովհ. Ե. Արեւելցի (1 եւ 1 ամիս)	1664	—	65
40. Սարգիս Գ. Թեքիբաղաղցի (9 ամիս)	1665	—	67
41. Յովհ. վերափոխ (2 եւ 2 ամիս)	1667	—	70
42. Սարգիս վերափոխ (3)	1670	—	74
43. Ստեփանոս Բ. Մեղրցի (4)	1674	—	75
44. Յովհ. Չ. Ամասիացի (1)	1675	—	76
45. Անդրէաս երէց (1)	1675	—	79
46. Արարական Բ. Արդօ բնագործ (3)	1679	—	80
47. Սարգիս Գ. (1)	1680	—	81
48. Արարական վերափոխ (1 եւ 5 ամիս)	1681	—	84
49. Թորոս երէց (40 օր)	1681	—	86
50. Արարական երրորդ անգամ (2 եւ 8 ամիս)	1684	—	87
51. Եփրեմ Աափանցի (1 եւ 8 ամիս)	1686	—	88
52. Արարական չորրորդ անգամ (1)	1687	—	89
53. Թորոս վերափոխ (1)	1688	—	94
54. Խաչատուր Բ. երէց (7 ամիս)	1689	—	98
55. Արարական հինգերորդ անգամ (5 ամիս)	1692	—	94
56. Տեղակալք աշխարհակալք (2)	1694	—	98
57. Մասթէնոս Աեօարացի Սրէն (2)			
57. Եփրեմ վերափոխ (3 եւ 6 ամիս)			

58. Մելիքխեթի Բ. Սուպճի (1 եւ 3 ամիս)	1698 — 99
59. Մխիթար Արղուացի (1 եւ 2 ամիս)	1699 — 1700
60. Մելիքխեթ վերափն (9 ամիս)	1700
61. Եփրեմ երրորդ անգամ (10 ամիս)	1700 — 1
62. Աւետիք եղնկացի (1 եւ 8 ամիս)	1701 — 3
63. Գալուստ Այծա՛ն (10 ամիս)	1703 — 5
64. Աւետիք վերափն (1)	1704 — 6
65. Մատթէոս վերափն (2 ամիս)	1705 — 6
66. Մարտիրոս Գ. (4 ամիս)	1706 — 7
67. Միքայէլ երեց (8 ամիս)	1706 — 7
68. Սահակ (8 ամիս)	1707 — 8
69. Յովհ. Է. (1)	1707 — 8
70. Սահակ վերափն (5 եւ 3 ամիս)	1708 — 14
71. Յովհ. Ը. (1 եւ 8 ամիս)	1714 — 15
72. Յովհ. Թ. Բաղիշեցի Աււր (25 եւ 5 ամիս)	1715 — 41
73. Յակոբ Բ. Նալեան (8 եւ 2 ամիս)	1741 — 49
Պրոխորոն (7 օր)	
74. Մինաս (2)	1749 — 51
75. Գէորգ Ղափանցի (1)	1751
76. Յակոբ վերափն (12) + 20 Յուլ. 1764	1752 — 64
77. Գրիգոր Գ. (9 ^{1/2})	1764 — 72
78. Չաքարիա Բ. + 12 Մարտ 1799	1772 — 99
79. Յովհ. Ա. Համատանցի 1780 տեղապահ մինչեւ 1782 Մարտ 31	1799 — 1800
Գանիէլ	

1800	—	1
1801	—	2
1802	—	13
1813	—	15
1815	—	23
1823	—	31
1831	—	39
1839	—	40
1840	—	41
1841	—	44
1844	—	48
1848	—	58
1858	—	60
1960	—	61
1863	—	69
1869	—	73
1874	—	84
1884	—	87
1888	—	94
1894	—	96
1896	—	

Հրժր. 27 Հոկտ. 1823
 " 24 Սեպտ. 1831
 ընկեցաւ 11 Փետր. 1839
 " 15 Սեպտ. 1840
 Հրժր. 19 Սեպտ. 1841
 " 1 Յուլ. 1844
 " 1 Հոկտ. 1848
 " 7 Հոկտ. 1858
 " 21 Ապր. 1860
 " 20 Հոկտ. 1861
 " 23 Յնր. 1869
 " 22 Հոկտ. 1887
 " 4/16 Յնս. 1894
 " Օգ. 1896

- 80. Յովհաննէս
- 81. Գրիգոր
- 82. Յովհաննէս վերաօին († 26 Յուլ. 1817)
- 83. Աբրահամ Գոլեան
- 84. Պօղոս († 5 Մայ. 1853)
- 85. Կարապետ († 31 Յուլ. 1850)
- 86. Ստեփանոս Աղաւնի
- 87. Յակոբոս
- 88. Ստեփանոս վերաօին
- 89. Աստուածատուր
- 90. Մատթէոս
- 91. Յակովբոս † 6 Նոյ. 1862
- 92. Գէորգ
- 93. Սարգիս (1¹/₂)
- 94. Ստեփանոս տեղապահ
Պօղոս Թաթթաբեան
Արիստակէս տեղապահ
- 95. Մկրտիչ Խրիմեան
- 96. Ներսէս († 26 Հոկտ. 1884)
- 97. Յարութիւն (ընտրեալ 15 Յնր. 1885)
- 98. Խորէն Աշղեան
- 99. Մատթէոս Իզմիրլեան
- 100. Մարգարիտ Օրմանեան

Ո Ւ Ղ Ղ Ե Լ Ի Ք

Գործոյս էջ 78 եւ 84 պատմութեան մասին հետեւեալ
երկու գրութիւնները մեզի ղրկուեցան, զոր այստեղ կը
դնենք:

“Աւետիս Արժապետ Երէցեան՝ նախկին բողոքական քարոզիչ մը, ինչ ինչ պատճառներով
գժտուեցաւ Ասարիոյ Ամերիկացի միսիօնարներէ,
եւ բողոքականութիւնը թողլով 1875ին զատ
դպրոց մը բացաւ, անկախ ի նոցանէ. հոս այս
դպրոցին մէջ թէ կդասասուէր եւ թէ կիրակի
օրերը կքարոզէր. ինք անուանապէս լուսաւորչակա-
նութեան յարած էր, բայց այս քարոզութիւնք
նպատակ ունէին լուսաւորելու ժողովուրդը եւ
բարեկարգութիւն մուծելու լուսաւորչական եկե-
ղեցիին մէջ: Հետզհետէ շատցան իր հետեւողները,
անանկ որ 1876ին ազդեցութեան եւ դրամագլխի
տէր 50 անձինք. ընկերութիւն մը կազմեցին “Լու-
սաւորչեան”, անուամբ: Սոքա հետեւելով ճշգիւ
բողոքական հասարակութեան կազմակերպութեան,
զինքը ընտրեցին ցկեանս քարոզիչ 50 ոսկի տարե-
թոշակաւ. եւ նոյն տարւոյ վերջերը ղրկեցին զինք
Ամերիկա, հոն Աստուածաբանութիւն եւ բժշկու-
թիւն ուսանելու:

Իր բացակայութեան ատեն դպրոցն եւ ըն-
կերութիւնը շարունակեց: Երկու տարիէն վերա-
դարձաւ. այս միջոցին ժողովուրդն աճած էր եւ
80 տուն եղած: Իր գալէն վերջը 100 տուն եղաւ:
Լուս. հասարակութիւնն, ի գլուխ որոց Եղիա եպիս-
կոպոս առաջնորդը (1882ին) հալածեցին զանոնք,

եւ կասկածելի ներկայացնելով՝ Աւետիս Երէցեան բանտարկուեցաւ ժամանակ մը, եւ յետոյ նահանգին կեդրոնը Էնկիւրիւ աքսորուեցաւ. իր հետեւողք շատ նուազելով ստիպուեցան բողոքականաց պաշտպանութեան դիմել եւ անոնց հովանաւորութեամբ ազատեցան թէ ինքեանք եւ թէ իրենց առաջնորդը Տոք. Աւետիս Երէցեան:

Երբ Երէցեան աքսորէ դարձաւ, շարունակեց այնպէս ինչպէս որ էր առաջ, առանց ճանչնալու բողոքականաց իրաւասութիւն իր ժողովրդին վրայ, եւ այսպէս շարունակեց: Ինքը կարող ճարտասան եւ վարպետ անձ մ'էր: Սպանուեցաւ 1895ի վերջերը Աեսարիոյ դէպքին ատեն: Իր հետեւողք կշարունակեն իր գործը: Իրենք բողոքական չեն. թէեւ զատ պաշտօն կկատարեն կիրակի կէսօրին, բայց լուս. եկեղեցին կերթան եւ անոր կանոնաւոր անդամ են:

Իսկ Էնկիւրիի առաջնորդին բողոքականութիւն ընդունիլը քաղաքական նկատմամբ էր: Արիստակէս եպ. Գերձակեան Պատրիարքարանէն հալածուելով, ի վտանգի էր բանդարկութեան եւ աքսորանաց, երբ Էնկիւրիի (1878ին) անգլիական հիւպատոսը Աէտրըրը իր պաշտպանութեան ներքեւ առաւ զինքը եւ զոմանս յիւրայնոց. քանի մը ամիս յետոյ Պատրիարքարանն հաշտուեցաւ հետը եւ նորէն պաշտօնի կոչեց զինքը, եւ այժմ Պաղտատ է:

Յ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ՝

“Համարօք Պատմութիւն Հայոց Ըստ Պրոֆ. Հ. Գեղեքեի, պատմական յօդուածն ուշադիր կը կարդամ: Ահաբիոյ մասին քանի մը սխալներ սպրդած էին, կամ անգիտութեամբ եւ կամ սխալ տեղեկութիւններու վրայ յենլով. զորս ես կը նշանակեմ այս տեղ:

Ա. 6 Աեսարիա. 1500 Աաթողիկեայ Հայ, 3 Հայազգի Քահանայ, 4 Յիսուսեան, 2 տարրական դպրոց:

Աթոռիկեայ Հայոց թիւն սխալ է. Աեսարիոյ մէջ Աթոռիկեայ Հայոց թիւն է՝ 198 երկու սեռէ, այս փոքրիկ թիւէն ի զատ, միայն զինուորական տուրքն Աթոռիկեայ Հայոց Հոգեւոր հովուին միջոցաւ տալու համար Առաւմարական սոմարին մէջ արձանագրուած կան 224 անձինք, այս վերջնոց հոգեւորական ամէն գործերն կը կատարուին Հայ Եկեղեցւոյ մէջ: Միւս տեղերու մէջ նշանակեալ Աթոռիկեայ Հայերու թիւերն ալ այս կարգէն են արդեօք:

Բ. 6. Աեսարիա. (Բողոքական հայեր կամ Միսիօնարներ,) ունի ի Աեսարիա եւ Եօզղատ բարձրագոյն վարժարան, եւ Թալասի մէջ աղջկանց բարձր վարժարան: 1885ին Աւետիս վարդապետ 500 հոգևով բողոքական հասարակութեան յարեցաւ:

Այս մասն բոլորովին այլափոխուած է: Բողոքական Հայերու թիւն Աեսարիոյ մէջ 364, Եօզղատու մէջ 62 է, երկու սեռէ, այս երկու քաղաքներուն մէջ թէեւ ունին երկու վարժարաններ իրենց հասարակութեան տղայոց համար, բայց ոչ թէ բարձրագոյն այլ պարզապէս տարրական նախակրթարան մը, որոնց մէջ կաւանդուին, տաճկերէն լեզուաւ մանր մունր քանի մը գրեանք, նոյնպէս տաճկերէն բացատրութեամբ Թուաբանութիւն եւ Գրահաշիւ. ուրիշ ոչինչ: Թալասի մէջ եղած աղջկանց վարժարանն ալ գրեթէ Ծաղկոց մըն է, Այբբենարան, յետոյ տաճկերէն լեզուաւ Ընթերցարան, եւ ամէնէն վերջ թուրքերէն գրով ու լեզուաւ Օսմանեան Պատմութիւն մը: Չի մոռնանք ըսելու թէ յիշեալ երեք դպրոցներու մէջ ալ Անգղիերէնի հասարակ ընթերցանութեան հետ խօսակցութեան քիչ շատ վարժութիւն մըն ալ կայ:

Աեսարիոյ մէջ Աւետիս վարդապետ չի կար եւ չի կայ, այլ ժամանակին Բողոքական Հայոց Բարոզիշ Աւետիս Երէցեան մը կար, բնիկ Եւդո-

կիացի, որ անցեալներն արկածի մը զոհ գնաց: Սա իր նախնական կրթութիւնն առած էր բողոքականաց քով, այնչափ՝ որչափ քարոզչի մը պէտք էր. երկար տարիներ Եօզղատու եւ Աեսարիոյ մէջ քարոզութիւն ընելէ յետոյ, այլ եւ այլ պատճառաւ զատուեցաւ բողոքականներէն, եւ առանձինն քիչ մը ժամանակ առեւտրական գործով մը զբաղելէն յետոյ, գլուխն ժողուելով 100—150 մարդիկ, սկսաւ անոնց քարոզել. իրեն վախճանումէն յետոյ իւր գլուխն հաւաքուած մարդիկներն Հայ Եկեղեցւոյ յարեցան եւ այժմ են ու կը մնան, եւ ինչպէս առաջ ալ էին:

ՏՐԴԱՏ Վ. ՊԱԼԵԱՆ,

Ա Ջ Գ Ա Յ Ի Ն Մ Ա Տ Ե Ն Ա Փ Ա Ր Ա Ն

- Ա. Գալեմքեաբեան շ. Գրիգորիս վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեհաստանոց դատաստանագրոյն. 1. Պիշոֆ, Լեհաստանոց հին իրաւունքը: 2. Գրիգորի իրաւունք չայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մեկեղիշեան շ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիւզեանց: 1890: 8° Երես՝ 50 (պատկերազարդ:) Փր. 1.—
- Գ. Տաշեան շ. Յակոբքոս, Ազաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազաթանգեղեայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տաւի Արեւելեան չայք ի Պուրովինա: Թրգմ. շ. Գ. վ. Գալեմքեաբեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Փր. —.85
- Ե. Տաշեան շ. Յակոբքոս վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Փր. 3.—
- Զ. Ալպէր Տրվիկ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. շ. Յ. վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Փր. 1.—
- Է. Մառ Նիկ., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի չայս: Թրգմ. Ռոմիթիոս Անովեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Փր. 1.25
- Ը. Գաբրիէլ Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորենացւոյ: չտ. Ա.: Թրգմ. շ. Յ. վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Փր. 1.—
- Թ. Գալեմքեաբեան շ. Գրիգորիս վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: չտ. Ա. 1794—1860: 1893: 8° Երես՝ 232 (Լուսանկարով): Փր. 2.50

- Ժ. Կոնիքիք Փր. Կ., Ըննութիւնք գրոց Դաւթի Ան-
յաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. չ. Ե. Վ. Տաշեան: 1893:
8° Երեսը Է + 92: Ֆր. 1.25
- ԺԱ. Գոմարիկեան չ. Գրիգոր Վ., Հայք յԵղիսաբե-
թուպոլիս Դրանսիոյ 1680—1779: 1893: 8°
Երեսը Ժ + 533 (1 գնկատիւ): Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Զենոք Գլակ, համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: 8° Երեսը 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսադան, Հայ զիւղա-
կան տունը: Թրգմ. չ. Բ. Վ. Պիլէգիկեան: 1894:
8° Երեսը 103 (6 տախտակ 55 պատկերով):
Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկեան Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հտ. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. չ. Ե.
Վ. Տաշեան: 1894: 8° Երեսը ԺԱ + 43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան չ. Ե. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա. չ. Հիւպիւման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. չ. Հիւպիւման, Հայկական Յատուկ անուանք:
1894: 8° Երեսը 9 + 145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան չ. Յակոբքոն Վ., Մատենագրական
մանր ուսումնասիրութիւնք: Հտ. Ա. Ա—Զ: 1895:
3° Երեսը ԺԲ + 294: Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան չ. Յակոբքոն Վ., Հայկական աշխատ-
սիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ի մի ամփո-
փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-
թեամբք: 1895: 8° Երեսը 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տիգրեան Կ., Սեւ ծովու ոռոտական երկրքը:
1895: 8° Երեսը 192: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գոմարիկեան չ. Գրիգոր Վ., Դրանսիոյ
Հայոց Մետրապոլիսը կամ Նկարագիր Կերլա
Հայաքաղաքի ի գիր եւ ի պատկերս: 1896: 8°
Երեսը Թ + 352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան չ. Յակոբքոն Վ., Վարդապետու-
թիւն առաքելոց անվաւերական կանոնաց մա-
տեանք, Թուղթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք
Թադդէի: 1896: 8° Երեսը Թ + 442: Ֆր. 6.—

- ԻԱ. Տումաշեկ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-
տազօտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տե-
ղեկութիւնք Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պ.: 1896:
8° էջ 62: ֆր. 1.—
- ԻԲ. Կարրիէր Ա., Արգարու զրոյցը Մովսէս Խորե-
նացոյ Պատմութեան մէջ. Թրգմ. Հ. Գաբրիէլ Վ.
Մէնէվիչեան. 1897. 8° էջ ԺԶ. +107: ֆր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք նախ-
նեաց ռամկօրէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնք եւ
քաղուածներ, Մասն Ա. Ռամկօրէն մատնագրու-
թիւնք: Տետր Ա: 1897, 8° էջ Ը+272: ֆր. 4.—
- ԻԴ. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազօտութիւնք նախնեաց
ռամկօրէնի եւն: Տետր Բ, 1897: 8° էջ Ա—Ը+
273—522: ֆր. 3.—
- ԻԵ. Գեղեկ Հ., Համառօտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ.
Հ. Գր. Վ. Գալէմբեարեան: Յաւելուածք թարգ-
ման չին՝ 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կոտորած-
ներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Գաւազա-
նագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց:
1897 8° էջ Ը+130: ֆր. 1.50

